

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

“ЕВРОСИЁ” ЖАМҒАРМАСИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

Щербакова Г.Л.

**“МАҲАЛЛИЙ МОЛИЯ
МЕНЕЖМЕНТИ”** [УРда]

Тошкент Давлат Иқтисодиёт Университети
ўқув-услубий Кенгаши томонидан ўқув қўлланма
сифатида тавсия этилган

Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти,
Тошкент 2004.

65,290-93 Моллия менежменты

Ушбу лойиҳа “Евросиё” жамғармаси кўмагида, Америка Қўшма Штатларининг Халқаро Тараққиёт Агентлиги (USAID) тақдим этган маблағлар ҳисобига амалга оширилди. Муаллифларнинг ушбу ҳужжатда ифодаланган нуқтаи назари Халқаро Тараққиёт Агентлиги ёки “Евросиё” жамғармасининг нуқтаи назарига мос келмаслиги мумкин.

10 31725
2 g₁

©Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти,
Тошкент 2004.

20 05 6190	Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston MK
---------------	--

10

Шербакова Г.Л. Маҳаллий молия менежменти. Ўқув қўлланмаси. – Т.: ТДИУ, “ЕВРОСИЁ”, 2004 йил. -96 бет.

Ўқув қўлланмасида маҳаллий (муниципал) молия менежменти предметининг мазмуни, маҳаллий молиянинг моҳияти, функциялари ва принциплари баён этилган, бюджет жараёни тушунчаси очиб берилган ва унинг бошқа компонентлар – иқтисод, прогноз, бошқарини билан алоқаси кўрсатилган. Ўзбекистон Республикасининг бюджет тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ва республика бюджет тизими (тузиш ва таснифлаш принциплари, давлат бюджети ва маҳаллий бюджетнинг даромадлари ва харажатлари, бюджетлараро муносабатлар) кўриб чиқилган. Молия менежментининг асосий тушунчалари, объекти (молиявий кўрсаткичлар ва молиявий жараёнлар мажмуи) ва субъектлари (давлат ва маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органлари, корхоналар, нотижорат ташкилотларининг молия хизматлари)га тавсиф берилган.

Қўлланмада минтақа миқёсида молия ресурсларини бошқаришни такомиллаштириш жараёнининг, минтақавий ва маҳаллий бошқарув миқёсида фуқароларнинг конституциявий кафолатларини рўёбга чиқаришнинг асоси – бюджет билан таъминланганлик ва минимал бюджет тушунчаларининг мазмуни очиб берилган.

Ўқув қўлланмаси иқтисод факультетлари ва бошқарув факультетларининг талабаларига мўлжалланган бўлиб, ундан шунингдек минтақавий ҳокимият ва бошқарув органларининг ходимлари ҳам фойдаланишлари мумкин.

Масъул муҳаррир: акад. Фуломов С.С.,
проф. Ш.Р. Холмўминов
доц. М.З.Каланова

Тақризчилар: и.ф.д., проф. Рашидов О.Ю.;
и.ф.н., Нуриев Ш.З.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	6
I БОБ. ДАВЛАТ МОЛИЯСИ ВА МАҲАЛЛИЙ (МУНИЦИПАЛ) МОЛИЯ – АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАР.....	8
1.1. Давлат молияси ва маҳаллий молиянинг моҳияти ва таркиби... 8	8
1.2. Давлат молияси ва маҳаллий молиянинг асосий функциялари... 9	9
1.3. Ўзбекистон Республикаси бюджет тизимининг тузилмаси..... 11	11
1.4. Бюджет таснифи ва бюджет тизимининг иш принциплари..... 12	12
1.5. Муниципал ёки маҳаллий молия..... 14	14
1.6. Бюджет жараёнини ташкил этиш..... 15	15
Қисқача хулосалар..... 18	18
Муҳокама ва назорат қилиш учун саволлар..... 20	20
Асосий адабиётлар..... 21	21
II БОБ. МОЛИЯ МЕНЕЖМЕНТИНИНГ АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАРИ.....	22
2.1. Молия менежментининг моҳияти, турлари, босқичлари..... 22	22
2.2. Молия менежментининг функциялари..... 24	24
2.3. Молия менежменти бошқарув комплекси сифатида..... 26	26
2.4. Молия механизми тушунчаси..... 30	30
2.5. Молия ресурслари ва капитални бошқариш..... 33	33
2.6. Даромад келтирувчи кўчмас мулкни баҳолаш..... 35	35
2.7. Корхонанинг жорий харажатларини бошқариш..... 39	39
2.8. Айланма воситаларни бошқариш..... 44	44
2.9. Молиявий таваккалчиликни бошқариш..... 49	49
2.10. Молия менежментида солиққа тортишнинг аҳамияти..... 57	57
2.11. Амортизация..... 58	58
2.12. Хўжалик юриштишни молиявий таъминлаш..... 59	59
Қисқача хулосалар..... 68	68
Муҳокама ва назорат қилиш учун саволлар..... 71	71
Асосий адабиётлар..... 72	72

III БОБ. МИНТАҚА МИҚЁСИДА БЮДЖЕТ РЕСУРСЛАРИНИ БОШҚАРИШ	73
3.1. Маҳаллий миқёсда молиявий сиёсат.....	73
3.2. Минтақа миқёсида бюджет ресурсларини бошқаришни мақбуллаштириш.....	76
3.3. Минтақа бюджетининг даромадлари ва харажатларини ҳисобга олиш усуллари.....	78
3.4. Минтақанинг бюджет билан таъминланганлиги тушунчаси.....	80
3.5. Иқтисодий таҳлилдан маҳаллий молия менежменти мақсадларида фойдаланиш.....	83
Қисқача хулосалар.....	87
Муҳокама ва назорат қилиш учун саволлар.....	90
Асосий адабиётлар.....	90
Матнда учрайдиган мураккаб сўз ва атамалар лугати.....	91
Кўшимча адабиётлар.....	94

КИРИШ

Мустақиллик қўлга киритилиши билан Ўзбекистон Республикаси ҳукумати комплекс вазифаларни ҳал қилиши: мустақил ташқи ва ички сиёсатни шакллантириши, фуқаролик жамиятини демократлаштириши, маъмурий бошқарув тизимининг асосларини бузиш ва ҳўжалик юритишнинг бозор иқтисодига асосланган механизмларини шакллантириш билан боғлиқ ўтиш даври муаммоларини ҳал қилиши лозим эди.

Ўн йилдан ортиқ давр мобайнида ҳокимият ваколатларини марказдан жойларга бериш соҳасида жуда катта ишлар амалга оширилди. Давлат бошқарувининг қонун чиқарувчи ва ижро этувчи органларига аҳолининг барча табақалари жалб этилмаса, янги мулкчилик муносабатларини шакллантириб бўлмайди.

Бу муносабат билан минтақавий ҳокимият ва бошқарув органларининг роли янада ортди. Ўзбекистон Республикаси фуқароларига берилган конституциявий кафолатлар: таълим олиш, соғлиқни сақлаш, пенсия таъминоти ва бошқа ҳуқуқларнинг рўёбга чиқарилишини таъминлаши лозим бўлган барча механизмлар мана шу миқёсга ўтказилади.

Табиийки, минтақаларда маҳаллий ижтимоий-иқтисодий сиёсат мақсадларини, бу мақсадларни амалга ошириш механизмларини мустақил ишлаб чиқиш ва уларни амалга оширишга қодир малакали бошқарув кадрларига эҳтиёж ортади. Бунда молия ходимлари бош роллардан бири ўйнайди. Юқори молия органлари билан муносабатларни мақбул равишда тузиш ва маҳаллий бошқарув органларининг мулкидан самарали фойдаланиш учун молия ходимлари минтақа молиявий ресурсларининг салоҳиятини аниқлашлари лозим. Шунинг учун ҳам маҳаллий молия менежменти фанининг аҳамияти янада ортади, зотан, бу фан Ўзбекистон Республикасининг молия ва бюджет тизими фаолиятининг умумий принциплари ҳақида тасаввур берибгина қолмасдан, молиявий менежерни фирманинг молия менежменти асослари ҳақидаги билимлар билан ҳам қуроллантиради.

Ушбу ўқув қўлланмасини тузишда бошқарувнинг қуйи поғоналари роли тобора ортиб бораётганлиги эътиборга олинган. Унда Ўзбекистон Республикаси бюджет тизими тузилмаси, бюджетларро муносабатларни шакллантириш асослари, фирмаларнинг молия менежментида, қимматли қоғоз бозорларида, валюта бозорида

қўлланиладиган асосий усуллар ва усуллар мухтасар баён этилган. Ўқув қўлланмасида маҳаллий молия ходимларини зарур молия воситалари билан қуроллантириш учун минтақанинг бюджет билан таъминланганлигига оид асосий тушунчалар берилган.

Минтақаларнинг бюджетларини тузиш жамият ҳаётининг бошқа томонларидан айри ҳолда содир бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам мазкур ўқув қўлланмасини тузишда Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонун ҳужжатларига, минтақавий бошқарув бўйича республика ва чет эл, асосан МДХ давлатлари тажрибасига таянилди.

Қўлланмада иқтисодий таҳлилдан маҳаллий молия менежменти мақсадларида фойдаланиш масаласига ҳам эътибор берилди. Молиявий қарорларни танлашда молия ходимига айнан иқтисодий таҳлил ёрдам беради.

I боб

Давлат молияси ва маҳаллий (муниципал) молия – асосий тушунчалар

1.1. Давлат молияси ва маҳаллий молиянинг моҳияти ва таркиби

Давлат молияси ва маҳаллий молия – бу реал пул айланишида молиявий ресурсларнинг марказлаштирилган фондларини таркиб топ-тириш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш юзасидан вужудга келадиган иқтисодий муносабатлар мажмуидир.

Молиянинг моддий негизини пул айланиши ташкил этади. Реал пул айланиши – бу қийматни ҳаракатга келтирадиган, пул тўловлари ва ҳисоб-китоблари оқимлари кўринишида кечадиган иқтисодий жараён. Кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни мо-лиялаш манбалари ҳисобланган молия ресурслари пул айланиши-нинг объектидир.

Давлат молияси ва маҳаллий молия иқтисоднинг давлат ва маҳаллий секторлари, ишлаб чиқариш ва жамоат секторини, бюд-жет ташкилотлари ва муассасаларини ривожлантиришнинг энг му-ҳим дастурларини молиялашнинг марказлаштирилган манбалари-ни таъминлаш билан боғлиқ иқтисодий муносабатларни ифода эта-ди. Уларнинг фаолияти ижтимоий йўналтирилган иқтисодни ри-вожлантиришнинг умумий мақсадларига эришишга қаратилган.

Давлат молияси ва маҳаллий молия давлат молия тизими доира-сида фаолият кўрсатади ва унинг марказий бўғини ҳисобланади. Дав-лат молияси ва маҳаллий молиянинг таркиби 1-расмда келтирилган.

Давлат молияси ва маҳаллий молия
Бюджет тизими
Бюджетдан ташқари фондлар тизими
Давлат ва маҳаллий кредитлаш тизими

1-расм

Иқтисодий категория сифатида молия молия тизимининг бўғинлари ўртасидаги ўзаро муносабатларни ислоҳ қилиш билан боғлиқ. Бу авваламбор макродаражадаги молия билан микродаражадаги молия ўртасидаги ўзаро алоқаларга тааллуқли.

Макродаражадаги молия – бу давлат бюджети ва маҳаллий бюджет. Улар корхоналарнинг молиясига асосланади. Молия иқтисодий ривожланишнинг умумий мақсадларига эришишга кўмаклашади, шунинг учун ҳам уларни мақбул тарзда ташкил этиш талаб этилади. Давлат молияси ва маҳаллий молия учун бу айниқса муҳим. Давлат молияси ва маҳаллий молияни ташкил этиш ҳамда уларнинг иш принциплари қатъий белгиланиши лозим.

Давлат молияси ва маҳаллий молия соҳасида қарорлар қабул қилиш ахборотлар мажмуига асосланади. Қарор қабул қилиш пайтида ҳам, қарорнинг бажарилишини назорат қилиш жараёнида ҳам ахборотни таҳлилдан ўтказиш муҳим. Ахборот оператив ва статистик ҳисоботларда, шартнома ва битимларда, ҳисоб-китоб ҳужжатларида ва ҳоказоларда ифодаланади.

Давлат молияси ва маҳаллий молия давлат вазифалари ва маҳаллий вазифаларни ҳал қилиш мақсадларига изчил йўналтирилади.

1.2. Давлат молияси ва маҳаллий (муниципал) молиянинг асосий функциялари

Давлат молияси ва маҳаллий молиянинг асосий функциялари умуман молия тизимининг асосий функцияларидан келиб чиқади. Булар – **режалаштириш, ташкил этиш, рағбатлантириш ва назорат.**

1. **Режалаштириш** республика билан маъмурий ҳудудлар (вилоятлар, туманлар) ўртасида ваколатларни тақсимлаш асосида мақсадларни таърифлаш ва уларга эришиш йўлларини танлашни назарда тутати. Режалаштиришга шунингдек вақтга қараб ва эълон қилинган ривожланишнинг устувор йўналишларига мувофиқ ресурсларнинг чекланган ҳажмини тақсимлаш, уларни республика бюджети ва маҳаллий бюджетлар ўртасида қайта тақсимлаш ҳам киради. Режалаштириш функцияси тегишли молия йилига ва истиқболга бюджетларни тузиш йўли билан амалга оширилади.

2. **Ташкил этиш функцияси** бюджетнинг тузилмасини белгилаш, бюджетни таснифлаш, бюджетни тузиш, тасдиқлаш ва ижро этиш тартибини белгилаш, ваколатли кредит ташкилотларини тан-

лаш, бюджет жараёнида қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият ва бошқарув органларининг ваколатларини чегаралаш, молия органлари функционал бўлимларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилашни ўз ичига олади.

3. Рағбатлантириш функцияси мақсадларни амалга оширишга йўналтирилган фаолиятга асосланади.

4. Назорат функцияси қўйилган мақсадларга эришишга қўмаклашишдан иборат. Авваламбор, бу мақсадларни шакллантириш ва уларга эришиш даражасига баҳо бериш учун зарур норма ва меъёрларни ишлаб чиқиш, молиявий прогнозлар рўёбга чиқиши учун зарур шарт-шароитлар яратишдир.

Юқорида айтиб ўтилганидек, давлат молияси ва маҳаллий молия пул айланиши билан боғлиқ. Давлат молияси ва маҳаллий молиянинг пул айланиши билан боғлиқ функциялари мана шу муносабатлардан келиб чиқади. Булар **тақсимлаш** ва **назорат қилиш** функцияларидир.

Давлат молияси ва маҳаллий молиянинг тақсимлаш функцияси янги яратилган қийматни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш орқали давлат бюджети ва маҳаллий бюджетнинг мувозийлигини таъминлашдан иборат.

Давлат молияси ва маҳаллий молия молия ресурсларини марказлаштирилган манбалар орқали қайта тақсимлаш асосида фаолият кўрсатади. Тақсимлаш функциясининг моҳияти корхоналарнинг бюджет, банклар, контрагентлар олдидаги мажбуриятларини бажариш орқали янги яратилган қийматни қайта тақсимлашдан иборат. Тақсимлаш функцияси бюджетга ва бюджетдан ташқари фондларга мажбурий тўловларни амалга ошириш, шунингдек бюджет тақчиллигини молиялаш манбаларини аниқлаш орқали амалга оширилади. Тақсимлаш функциясига турли миқёсдаги бюджетлар ўртасида даромадларни қайта тақсимлаш жараёни ҳам кирadi.

Давлат молияси ва маҳаллий молиянинг назорат функцияси давлат иштирок этадиган пул айланишини, пул маблағларининг марказлаштирилган ресурслари шакллантирилишини назорат қилишни ўз ичига олади.

Пул айланишини назорат қилиш икки шаклда амалга оширилади:

1. Молиявий кўрсаткичларнинг ўзгаришини, тўловлар ва ҳисобкитобларнинг ҳолатини назорат қилиш.

2. Молиялаштириш стратегиясининг амалга оширилишини назорат қилиш.

Биринчи шаклда санкциялар ва рағбатлантиришлар тизими қўлланилади, иккинчи шаклда эса молиявий сиёсатдаги ўзгаришларни олдиндан кўра билиш ҳамда молиялаш тартиби ва шартларини уларга мослаштириш вазифаси қўйилади.

Молиянинг назорат функцияси ҳаминша муайян объектга эга, у ё бюджетга, ё бюджетдан ташқари фондга, ё муайян корхонага йўналтирилган бўлади.

Молиянинг назорат функцияси қуйидаги йўналишларда амалга оширилади:

А) бюджетлар ва фондларга маблағларнинг ўз вақтида ва тўғри ўтказилиши устидан назорат;

Б) бюджет ва бюджетдан ташқари фондлар белгиланган параметрлар доирасидан четга чиқилмаслиги устидан назорат;

В) бюджет ва бюджетдан ташқари фондларнинг белгиланган харажатлари параметрлари доирасидан четга чиқилмаслиги устидан назорат.

Давлат молияси ва маҳаллий молиянинг **асосий принциплари**:

- қонун ҳужжатлари ва меъёрий ҳужжатлар негизининг ягоналиги;

- очиқлик ва ошкоралик (транспарентлик);

- ваколатлар ва юритиш предметларининг чегараланганлиги;

- мақсадга йўналтирилганлик;

- мақсадларни амалга оширишга нисбатан илмий ёндашиш;

- тежамлилиқ ва оқилоналик;

- молия оқимларини марказлаштирилган асосда бошқариш.

1.3. Ўзбекистон Республикаси бюджет тизимининг тузилмаси

Ўзбекистон Республикасининг бюджет тизими:

1. давлат бюджетини ва давлатнинг бюджетдан ташқари фондларини;

2. Ўзбекистон Республикаси субъектларининг бюджетларини ва ҳудудий бюджетдан ташқари фондларни;

3. маҳаллий бюджетларни ўз ичига олади.

Биринчи поғона бюджети Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг сессиясида Ўзбекистон Республикаси Қонуни кўринишида тасдиқланади. Иккинчи поғона бюджети Ўзбекистон Республикаси субъектларининг қонуни кўринишида тасдиқланади.

Маҳаллий бюджетлар маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органларининг ҳуқуқий ҳужжатлари билан тасдиқланади.

Давлат бюджетдан ташқари фондлари – бу Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетидан ва республика субъектларининг бюджетларидан ташқарида таркиб топтириладиган, пенсиялар, ёрдам пуллари ва бошқа ижтимоий-суғурта тўловларини амалга оширишга мўлжалланган марказлаштирилган пул маблағлари фондлари (Пенсия фонди, Бандликка кўмаклашиш фонди)дир.

Мақсадли бюджет фонди – бу мақсадли йўналишда ва алоҳида смета бўйича сарфланадиган даромадлар ҳисобига таркиб топтириладиган марказлаштирилган пул фонди (давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган қишлоқ ҳўжалик маҳсулотлари учун ҳисоб-китоблар фонди)дир.

1.4. Бюджет таснифи ва бюджет тизимининг иш принциплари

Бюджет таснифи бюджет тузилмасига кирувчи бюджет даромадлари ва харажатларини, шунингдек унинг тақчилликни молиялаштириш манбаларини гуруҳлашдан иборатдир. Ундан бюджетларни тузиш ва ижро этиш, барча поғона бюджет тизими кўрсаткичларининг қийсийлигини таъминлаш учун фойдаланилади. Бюджет таснифи 2-расмда келтирилган.

Бюджет таснифи	
Бюджет даромадлари таснифи	Молиялаштириш манбалари таснифи
	Бюджет тақчилликларини молиялаштиришнинг ички манбалари
Бюджет харажатлари таснифи	Бюджет тақчилликларини молиялаштиришнинг ташқи манбалари
	Бюджет харажатларининг функционал таснифи
	Бюджет харажатларининг иқтисодий таснифи
Давлат қарзлари турларининг таснифи	Бюджет харажатларининг ташкилий таснифи
	Давлат ички қарзи турларининг таснифи
	Давлат ташқи қарзи турларининг таснифи

2-расм. Бюджет таснифи

- Бюджет тизимининг иш принциплари қуйидагилардир:
- бюджет тизимининг ягоналиги;
 - бюджет тизимининг поғоналари ўртасида даромадлар ва харажатларнинг тақсимланганлиги;
 - бюджетларнинг мустақиллиги;
 - бюджетлар ва давлат бюджетдан ташқари фонллари даромадлари ва харажатларини тўлиқ акс эттириш;
 - бюджетларнинг мутаносиблиги;
 - бюджет маблағларининг самарадорлиги ва уларнинг тежамли сарфланиши;
 - ошкоралик;
 - бюджет маблағларидан фойдаланишнинг адреслиги ва мақсадли хусусиятга эгаллиги.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг сессиясида тасдиқланган 2000 йил учун республика давлат бюджетининг асосий кўрсаткичлари 1-жадвалда келтирилган.

1-жадвал

**Ўзбекистон Республикасининг 2000 йилги давлат
бюджетининг асосий кўрсаткичлари**

Кўрсаткичлар	Млрд.сўм
1. Мақсадли фондларсиз даромадлар – жами	650,05
<i>1.Бевосита солиқлар</i>	202,24
1.1. Юридик шахсларнинг даромадидан олинадиган солиқ	87,62
1.2. Жисмоний шахсларнинг даромадидан олинадиган солиқ	98,75
1.3. Талбиркорлик фаолияти билан шуғулланадиган жисмоний шахсларнинг даромадидан олинадиган солиқ	15,88
<i>2.Билвосита солиқлар</i>	326,15
2.1. Қўшилган қўйимат солиғи	193,11
2.2. Акдиз солиғи	121,34
2.3. Бож йиғимлари	8,2
2.4. Товар олиб кирган жисмоний шахслардан олинадиган йиғимлар	3,5
<i>3. Ресурс тўловлари ва мулк солиғи</i>	83,40
3.1. Мол-мулкдан олинадиган солиқ	18,46
3.2. Ер солиғи	33,07
3.3. Ер остидан фойдаланганлик солиғи	8,1
3.4. Сув ресурсларидан фойдаланганлик солиғи	4,96
3.5.Экология солиғи	18,8
<i>4.Ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи</i>	8,27

1-жадвалнинг давоми

Кўрсаткичлар	Млрд.сўм
<i>5. Ботқа даромадлар</i>	30,0
II. Мақсадли фондлар (Пенсия фонди, Бандликка кўмаклашиш фонди, Давлат мулк кўмитасининг махсус ҳисоб варағи)нинг даромадлари	277,0
<i>Жами даромадлар</i>	927,05
I. Мақсадли фондларсиз харajatлар – жами	712,46
I. Ижтимоий-маданий тадбирлар харajatлари – жами	288,1
1.1. Маориф	186,0
1.2. Соғлиқни сақлаш ва спорт	76,2
1.3. Фаён, маданият, оммавий ахборот воситалари	20,6
1.4. Ижтимоий таъминот	5,3
2. Аҳолини ижтимоий муҳофазат қилиш харajatлари	74,07
2.1. Болали ва кам таъминланган oilаларга ёрдам пуллари	56,4
2.2. Аҳолига кўрсатиладиган ижтимоий аҳамиятга эга хизматларнинг нархларидаги тафювтини бюджетдан қоплаш	17,67
3. Иқтисодиёт харajatлари	69,22
4. Марказлаштирилган инвестицияларни молиялаштириш харajatлари	152,0
2000 йил инвестиция дастури ҳисобидан янги резервларни сафарбар этиш ва аввалге тўловлари	-27,5
5. Давлат ҳокимияти, бошқаруви органлари ва суд органларини таъминлаш	16,4
6. Вазирлар Маҳкамасининг Резерв фонди	5,5
7. Бошқа харajatлар	134,66
II. Мақсадли фондларнинг харajatлари	277,0
<i>Жами харajatлар</i>	989,46
Давлат бюджети тақчиллиги	62,49

Манба: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 31 декабрдаги 554-сон Қарорига 2-илова.

1.5. Маҳаллий молия

Маҳаллий молия – бу маҳаллий аҳамиятга молик вазифаларни ҳал қилиш учун ресурсларни шакллантириш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш юзасидан вужудга келадиган ижтимоий-иқтисодий муносабатлар мажмуидир.

Маҳаллий бюджет – давлат бюджетининг тегишли вилоят, туман, шаҳар пул маблағлари жамғармасини ташкил этувчи бир

қисми бўлиб, унда даромадлар, манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади.

Маҳаллий бюджетлар даромадлари жумласига маҳаллий солиқлар, йиғимлар ва жарималар, республика қонун ҳужжатларида белгиланган меъёрларга мувофиқ умумреспублика солиқларидан ажратмалар, давлат ҳокимияти органлари мақсадли дастурларни амалга ошириш учун маҳаллий органларга тақдим этган молиявий маблағлар, давлат мулкни хусусийлаштириш, маҳаллий мулкни ижарага бериш, маҳаллий заём ва лотереялардан келган тушум, маҳаллий бошқарув органлари корхоналари ва ташкилотлари даромадининг бир қисми, дотациялар, трансферт тўловлари ва бошқа тушумлар киритилади.

Маҳаллий миқёсда бюджетлар ўртасидаги муносабатлар қуйидаги принциплар асосига қурилади:

- ўзаро жавобгарлик;
- маҳаллий тузилмаларнинг ўзига хосликлари эътиборга олинган, барча маҳаллий тузилмалар учун ягона усулологиянинг қўлланиши;
- маҳаллий тузилмаларнинг даромадларини тенглаштириш;
- қарши молия оқимларини имкон қадар камайтириш;
- маҳаллий бюджетларнинг даромадларини оширишдан маҳаллий органларнинг манфаатдорлигини ошириш;
- республика миқёсида қабул қилинадиган қарорлар оқибатида даромадлар камайган ёки харажатлар кўпайган тақдирда, маҳаллий бюджетларга юзага келган фарқни тўлаш;
- ошкоралик.

1.6. Бюджет жараёнини ташкил этиш

Бюджетларни, айниқса, маҳаллий бюджетларни ўз вақтида ва тўлиқ таркиб топтиришда бюджет жараёнини тўғри ташкил этиш муҳим аҳамиятга эга. Бюджет жараёни деганда бюджетни тузиш, кўриб чиқиш, қабул қилиш ва ижро этиш изчил bosқичларининг мажмуи тушунилади. Бюджет жараёни бюджет календарини тузишдан бошланади. Бу календарда бюджет жараёнининг алоҳида bosқичларини ижро этиш муддатлари ва бунинг учун масъул ижрочилар (масалан, туман молия бўлимларининг бўлинмалари) белгиланади.

Иккинчи босқичда бюджетнинг концептуал асослари ва бюджет сиеэатининг устуворликлари ишлаб чиқилади, бюджет сўровлари ва даромадларнинг прогнозлари тузилади.

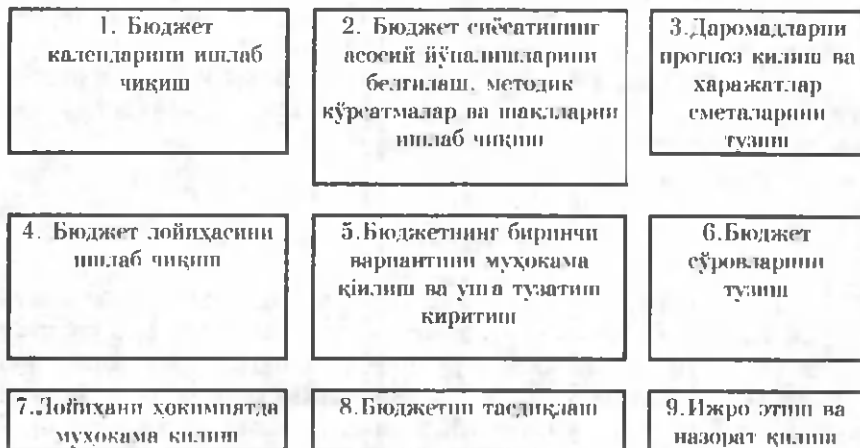
Кейинги босқичда бюджет даромадлари алоҳида моддалар кесимида прогноз қилинади ва бюджетдан молиялаштириш йўналишлари бўйича харажатларнинг сметалари тузилади.

Шундан сўнг алоҳида бюджет ташкилотлари, бошқа хўжалик юритувчи субъектлар ва ташкилотлар томонидан тақдим этилган бюджет сўровлар кўриб чиқилади, зарур ҳолда даромадлар ҳажмига белгиланган чекловлардан келиб чиқиб мазкур сўровларга тузатишлар киритилади.

Сўровларни кўриб чиқиш натижалари бўйича бюджетнинг дастлабки варианты тузилади ҳамда маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органлари ва ўзини ўзи бошқариш органларининг муҳокамасига кўйилади.

Муҳокама натижалари бўйича бюджетга ўзгартиришлар киритиш ҳақида қарорлар қабул қилинади ва бюджетнинг узил-кесил варианты ишлаб чиқилади.

Кейинги босқичда бюджет маҳаллий ҳокимият органлари кенгашларининг сессияларида муҳокама қилинади ва тасдиқланади.

3-расм. Бюджет жараёни

Бюджет жараёнининг сўнгги босқичида бюджет ижро этилади ва бюджетнинг ижро этилиши назорат қилинади.

Бюджет календаридида белгиланган муддатларга қатъий риоя қилиш зарур.

Даромадларни прогноз қилиш жараёнида уларнинг манбалари, турлари ва хиллари (солиқ ва носолиқ даромадлари, давлат трансфертлари, давлат мулки ва маҳаллий бошқарув органлари мулкидан олинган даромадлар, маҳаллий бошқарув органларининг бошқа активлари) аниқланади. Даромадларни шакллантириш жараёнига турли омилларнинг таъсирига баҳо берилади.

Бюджет харажатларини аниқлашда улар жорий харажатлар (бюджет ташкилотлари хизматчиларининг иш ҳақи, жорий трансфертлар, товар ва хизматлар харид қилиш)га ва капитал харажатлар (инвестициялар, капитал таъмирлаш)га ажратилади.

Функционал белгисига қараб соғлиқни сақлаш, маориф, уй-жой-коммунал хўжалиги, транспорт, алоқа харажатлари ва бошқа шунга ўхшаш харажатлар ажратилади.

Қисқача хулосалар

1. Давлат молияси ва маҳаллий молия иқтисоднинг давлат ва маҳаллий секторлари, ишлаб чиқариш ва жамоат секторини, бюджет ташкилотлари ва муассасаларини ривожлантиришнинг энг муҳим дастурларини молиялашнинг марказлаштирилган манбаларини таъминлаш билан боғлиқ иқтисодий муносабатларни ифода этади. Уларнинг фаолияти ижтимоий йўналтирилган иқтисодни ривожлантиришнинг умумий мақсадларига эришишга қаратилад.

2. Давлат молияси ва маҳаллий молиянинг асосий функциялари умуман молия тизимининг асосий функцияларидан келиб чиқади. Булар – режалаштириш, ташкил этиш, рағбатлантириш ва назорат.

Давлат молияси ва маҳаллий молия пул айланиши билан боғлиқ. Давлат молияси ва маҳаллий молиянинг пул айланиши билан боғлиқ функциялари мана шу муносабатлардан келиб чиқади. Булар тақсимлаш ва назоат қилиш функцияларидир. Давлат молияси ва маҳаллий молиянинг тақсимлаш функцияси янги яратилган қийматни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш орқали давлат бюджети ва маҳаллий бюджетнинг мувозийлигини таъминлашдан иборат. Давлат молияси ва маҳаллий молиянинг назорат функцияси давлат иштирок этадиган пул айланишини, пул маблағларининг марказлаштирилган ресурслари шакллантирилишини назорат қилишни ўз ичига олади.

3. Ўзбекистон Республикасининг бюджет тизими давлат бюджетини ва давлатнинг бюджетдан ташқари фондларини; Ўзбекистон Республикаси субъектларининг бюджетларини ва ҳудудий бюджетдан ташқари фондларни; маҳаллий бюджетларни ўз ичига олади.

Биринчи поғона бюджети Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг сессиясида Ўзбекистон Республикаси Қонуни кўринишида тасдиқланади. Иккинчи поғона бюджети Ўзбекистон Республикаси субъектларининг қонуни кўринишида тасдиқланади. Маҳаллий бюджетлар маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органларининг ҳуқуқий ҳужжатлари билан тасдиқланади.

4. Маҳаллий молия – бу маҳаллий аҳамиятга молик вазифаларни ҳал қилиш учун ресурсларни шакллантириш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш юзасидан вужудга келадиган ижтимоий-иқтисодий муносабатлар мажмуидир. Маҳаллий бюджет – давлат бюджетининг тегишли вилоят, туман, шаҳар пул маблағлари жамғармасини ташкил этувчи бир қисми бўлиб, унда даромадлар, манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек молия йили мо-

байнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади.

5. Маҳаллий миқёсда бюджетлар ўртасидаги муносабатлар қуйидаги принциплар асосига қурилади: ўзаро жавобгарлик; маҳаллий тузилмаларнинг ўзига хосликлари эътиборга олинган, барча маҳаллий тузилмалар учун ягона усулологиянинг қўлланиши; маҳаллий тузилмаларнинг даромадларини тенглаштириш; қарши молия оқимларини имкон қадар камайтириш; маҳаллий бюджетларнинг даромадларини оширишдан маҳаллий органларнинг манфаатдорлигини ошириш.

6. Бюджетларни, айниқса, маҳаллий бюджетларни ўз вақтида ва тўлиқ таркиб топтиришда бюджет жараёнини тўғри ташкил этиш муҳим аҳамиятга эга. Бюджет жараёни деганда бюджетни тузиш, кўриб чиқиш, қабул қилиш ва ижро этиш изчил босқичларининг мажмуи тушунилади.

Муҳокама ва назорат қилиш учун саволлар

1. Давлат молияси ва маҳаллий молиянинг моҳияти нимада? Уларнинг таркибига нималар киради?
2. Давлат молияси ва маҳаллий молиянинг асосий функцияларини санаб беринг ва тавсифланг.
3. Давлат молияси ва маҳаллий молия қайси принципларга асосан тузилади?
4. Ўзбекистон Республикаси бюджет тизимининг тузилмаси қандай?
5. Бюджет таснифи нима?
6. Бюджет тизими қайси принципларга асосан фаолият кўрсатади?
7. Маҳаллий молия таркибига нималар киради?
8. Бюджет жараёнининг ташкил этилишини тавсифлаб беринг.

Асосий адабиётлар:

1. «Государственные и муниципальные финансы». М., «Финансы». 1999.
2. Грачева Е.Ю., Соколова Э.Д. «Финансовое право». М., «Новый юрист». 1998.
3. Грачева Е.Ю., Соколова Э.Д. «Налоговое право». М., «Новый юрист». 1998.
4. «Финансовый менеджмент». Под ред. Поляк. М., «Финансы». 1997.
5. «Экономика общественного сектора – основы теории государственных финансов». Под ред. Якобсона. М., «Аспект-Пресс». 1996.

II боб

Молия менежментининг асосий тушунчалари

2.1. Молия менежментининг моҳияти, турлари, бошқичлари

Молия менежменти – бу пул айланишини, молия ресурсларини шакллантириш ва улардан фойдаланишни бошқариш жараёни, пул айланишини ва молия ресурсларини бошқариш шакллари, усуллари ва усуллари тизимидир.

Молия менежменти барча поғона бюджетларини, шунингдек тармоқ молияси, суғурта ва қимматли қоғозлар бозорини қамраб олади.

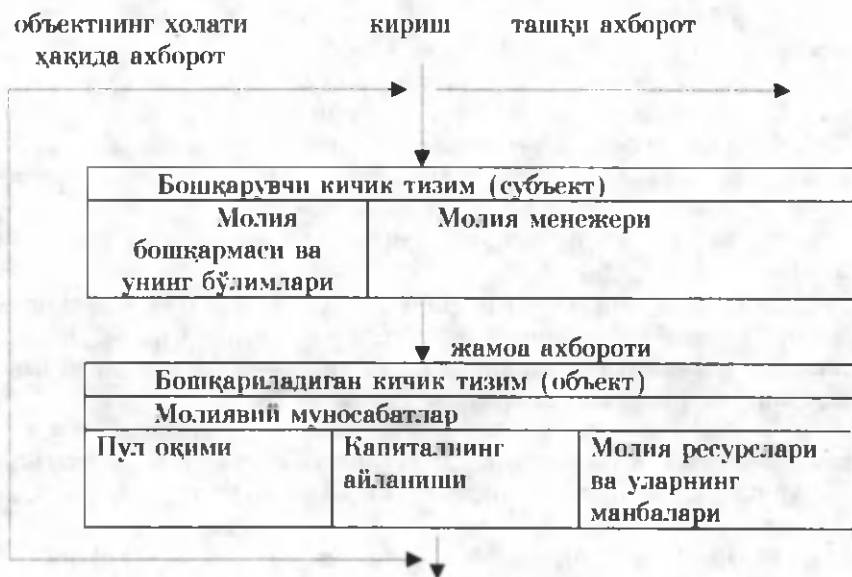
Молия менежментига турли кўринишларга эга бўлган интеграл ҳодиса деб қараш лозим. Функционал нуқтаи назардан олиб қараганда, молия менежменти иқтисодий бошқариш тизими ва молия механизмининг бир қисмидир. Институционал нуқтаи назардан молия менежменти бошқариш органидир. Ташкилий ва ҳуқуқий нуқтаи назардан эса молия менежменти – бу тadbirkorлик фаолияти туридир.

Молия менежменти бошқариш тизими сифатида молия ресурсларининг ҳаракатини ва мазкур ҳаракат жараёнида ҳўжалик юритувчи субъектлар ўртасида юзага келадиган молиявий муносабатларни бошқаришни назарда тутди. Бу ҳаракат ва муносабатларни қандай қилиб самарали бошқариш мумкин, деган саволга жавоб молия менежментининг мазмунини ташкил этади. Молия менежменти - бу молияни бошқариш мақсадларини ишлаб чиқиш ҳамда молия механизмининг усуллари ва воситалари ёрдамида уларга таъсир кўрсатиш жараёнидир.

Молия менежменти бошқарув стратегияси ва тактикасини ўз ичига олади. Стратегия – бу қўйилган мақсаднинг умумий йўналиши ва мазкур мақсадга эришиш воситаларидан фойдаланиш усулидир. Мазкур усул қарорлар қабул қилишнинг маълум қодалари ва чеклашлари тўпламига эга. Стратегия қарорнинг қабул қилинган стратегияга зид бўлмаган вариантига эътиборни қаратиш имконини беради. Қўйилган мақсадга эришилганидан кейин стратегия мазкур мақсадга эришиш йўналиши ва воситаси сифатида ўз аҳамиятини йўқотади. Янги мақсадлар янги стратегияни ишлаб чиқишни талаб этади. Тактика - бу муайян шароитларда қўйилган мақсадга

эришишнинг муайян усуллари ва усуллари дир. Бошқариш тактика-сининг вазифаси хўжаликни юритишнинг айна вазиятида энг мақбул қарорни ҳамда бошқариш усуллари ва усулларининг энг мақбулларини танлашдан иборат дир.

Молия менежменти бошқариш тизими сифатида икки кичик тизимдан: бошқариладиган кичик тизим ёки бошқариш объектидан ва бошқарувчи кичик тизим ёки бошқариш субъектидан ташкил топади (4-расм).

4-расм. Молия менежменти бошқариш тизими сифатида

Хўжалик жараёнида пул оқими, қиймат айланиши, молия ресурсларининг ҳаракати, хўжалик юритувчи субъектлар ва уларнинг бўлимлари ўртасидаги муносабатларнинг амалга ошиши шартларининг мажмуи молия менежментида бошқариш объекти ҳисобланади. Ҳар хил бошқарув таъсири кўрсатиш шакллари ёрдамида объектнинг изчил фаолият кўрсатишини таъминлайдиган махсус одамлар гуруҳи бошқарув субъектларидир.

Ҳар қандай бошқарув объекти бу яхлит тузилма ҳосил қиладиган ўзаро таъсирга киришувчи элементлар мажмуидан ташкил

топган тизимдир. Молия тизими кирадиган ижтимоий-иқтисодий тизимнинг асосий хоссаси шундаки, унинг негизила одамларнинг манфаатлари ётади.

Ҳар қандай тизим элементлардан ёки айни тадқиқот шартларида тизимдан ажратиб бўлмайдиган кичик тизимлардан таркиб топади. Бинобарин, элемент ҳамиша тизимнинг таркибий қисми ҳисобланади. Хўжалик юритувчи субъектнинг молиясида мазкур субъект таркибий бўлимининг молиясига тизимнинг ажралмас элементи деб қаралади.

Ҳар бир элементга ҳар хил хоссалар хос. Тизим элементининг асосий хоссалари қуйидагилардир:

1. Тизим элементи фақат унинг ўзига хос бўлган, мазкур тизимнинг бошқа элементлари такрорламайдиган функцияни бажаради;

2. Элемент бошқа элементлар билан ўзаро таъсирга киришиш ва улар билан бирикиш қобилиятига эгаки, бу тизимнинг яхлитлиги белгисидир;

3. Элемент ўз тизимининг бошқа элементлари билан узвий боғлиқ.

Молия тизими элементларининг хоссалари молия менежментининг умумий қоидасини таърифлаш имконини беради: **тизимнинг алоҳида элементларининг эмас, бутун тизимнинг молиявий барқарорлигини таъминлашга ҳаракат қилиш керак.**

Бошқариш жараёни бошқарувчи ва бошқарилувчи кичик тизимлар бир-бири билан маълум ахборот алмашган тақдирдагина амалга ошиши мумкин. Бошқариш жараёни ахборот олиш, узатиш, уни қайта ишлаш ва ундан фойдаланишни назарда тутади.

Молия тизими мураккаб, жўшқин ва очиқ тизим. Молия тизимининг мураккаблиги унинг таркибий элементларининг хилма-хиллиги, улар ўртасидаги алоқалар хусусиятининг ҳар хиллиги билан белгиланади.

Молия тизимининг жўшқинлиги шу билан изоҳланадики, унда молия ресурслари, харажатлар, даромадлар, капиталга бўлган талаб ва таклиф миқдорлари ҳамиша ўзгариб туради. Молия тизими — бу очиқ тизим, чунки у ташқи муҳит билан ахборот алмашади.

2.2. Молия менежментининг функциялари

Молия менежментининг функциялари бошқарувчи тизимнинг шаклланишини белгилайди. Бошқариш объектининг функциялари

ва бошқариш субъектининг функциялари тафовут этилади. Бошқариш объектининг функциялари жумласига қуйидагилар киради:

- пул айланишини ташкил этиш;
- молиявий маблағлар ва инвестиция воситалари билан таъминлаш;
- молия ишhini ташкил этиш ва ҳ.к.

Бошқариш субъектининг функциялари, яъни бошқарув фаолиятининг муайян тури қуйидагиларни ўз ичига олади:

- ахборот йиғиш, уни тартибга солиш, узатиш ва сақлаш;
- қарорларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш;
- қарорни командага айлантириш;
- режалаштириш, прогноз ва башорат қилиш;
- ташкил этиш, тартибга солиш, мувофиқлаштириш;
- рағбатлантириш;
- назорат қилиш.

Бошқариш функцияси – молиявий режалаштириш – режа топшириқларини ишлаб чиқиш ва уларни амалга ошириш бўйича барча чора-тадбирлар мажмуини қамраб олади. Молиявий режалаштириш - бу одамлар томонидан муайян молиявий тадбирларни ишлаб чиқиш жараёнидир. Мазкур фаолиятни муваффақиятли амалга ошириш учун молиявий режаларни ишлаб чиқиш усуллогияси ва усулкаси ишлаб чиқилади.

Молия менежментида прогноз қилиш деганда объектининг молиявий ҳолатидаги ўзгаришларни узоқ истиқболга ишлаб чиқиш тушунилади. Бошқарув объектининг молиявий ҳолатини ривожлантиришнинг муқобил вариантларини ишлаб чиқиш прогноз қилишнинг ўзига хос хусусиятидир.

Молия менежментида ташкил этиш функцияси молиявий дастурни биргаликда амалга ошираётган одамларни бирон-бир қоидалар ва процедуралар негизида бирлаштиришни назарда тутди. Бошқарув аппаратини ташкил этиш, нормалар, меъёрлар, усулкалар ва ҳоказоларни ишлаб чиқиш, бошқарув бўлимлари ўргасида алоқалар ўрнатиш шулар жумласидандир.

Молия менежментида тартибга солиш деганда молия тизимининг барқарорлигини таъминлашга ёрдам берадиган бошқариш объектига таъсир кўрсатиш тушунилади. Тартибга солиш асосан графиклар, нормалар, меъёрлар, қонунлар, режа топшириқларидан четлашишни бошқариш бўйича жорий чора-тадбирларни қамраб олади.

Молия менежментида мувофиқлаштириш бошқарув тизимининг барча бўғинлари, бошқарув аппарати ва мутахассисларнинг ишини мувофиқлаштиришни назарда тутлади. Мувофиқлаштириш бошқарув объекти, субъекти, бошқарув аппарати ва алоҳида ходим ўртасидаги муносабатларнинг бирлигини таъминлайди.

Молия менежментида рағбатлантириш молия хизмати ходимларини ўз меҳнатининг натижаларидан манфаатдорликка даъват этишда ўз ифодасини топади. Рағбатлантириш ёрдамида сарфланган меҳнатнинг сони ва сифатига қараб моддий бойликларнинг тақсимланиши бошқарилади.

Молия менежментида назорат қилиш молия ишининг ташкил этилишини, молиявий режаларнинг бажарилишини ва бошқа шунга ўхшаш ишларни текширишни ўз ичига олади. Назорат қилиш орқали молиявий маблағларнинг сарфланиши ва объектнинг молиявий ҳолати ҳақида ахборот тўпланади, қўшимча имкониятлар ва захиралар аниқланади, молиявий дастурларга, молия менежменти ташкилотига тузатишлар киритилади. Назорат молиявий натижаларни таҳлилдан ўтказишни назарда тутлади. Таҳлил – молияни режалаштиришнинг таркибий қисми. Бинобарин, молиявий назорат молияни режалаштиришнинг акс томони ва унга молияни режалаштиришнинг таркибий қисми деб қараш керак.

Бошқарув вазифаларини ҳал қилишга нисбатан ёндашувлар ҳар хил бўлиши мумкин, шунинг учун ҳам молия менежменти кўп вариантлидир.

Молия менежментида энг муҳими – бошқарув объектининг молиявий манфаатларига жавоб берадиган мақсадни тўғри қўйишдир. Молия менежменти жуда жўшқин жараён. Унинг иш самарадорлиги молия бозори, молиявий вазият ва бошқарув объектининг молиявий ҳолатидаги ўзгаришларга тез мослаша билишга кўп жиҳатдан боғлиқ. Шунинг учун ҳам молия менежменти бошқарувнинг стандарт усулларини билишга, муайян молиявий вазиятга тез ва тўғри баҳо бера олишга, вазиятдан чиқишнинг мақбул йўлини тез топиш қобилиятига асосланиши лозим.

2.3. Молия менежменти бошқарув комплекси сифатида

Молия менежменти турли молиявий активларни бошқариш билан боғлиқ. Бундай активларнинг ҳар бири тегишли бошқариш усулларини қўллашни ва молия бозорининг тегишли бўғини хусу-

сиятини эътиборга олишни талаб этади. Шунинг учун ҳам молия менежментига қуйидагиларни ўз ичига олувчи мураккаб бошқарув комплекси деб қараш мумкин:

1. таваккалчилик менежменти;
2. кредит операциялари менежменти;
3. қимматли қоғозлар менежменти;
4. валюта операциялари менежменти;
5. қўчмас мулк билан амалга ошириладиган операциялар менежменти.

Молияни бошқариш вақтда амалга оширилади. Вақт белгиси бошқарувнинг мақсадлари ва йўналишларига таъсир кўрсатади. Мазкур белгига қараб молия менежментининг қуйидаги турлари тафовут этилади:

- стратегик менежмент;
- тезкор-тактик менежмент.

Стратегик молия менежменти инвестицияларни бошқаришни назарда тутаети. У танланган стратегик мақсадни амалга ошириш билан боғлиқ. Стратегик молия менежменти авваламбор қуйидагиларни ўз ичига олади:

- капитални жойлаштириш лойиҳаларига молиявий баҳо бериш;
- инвестиция қарорлари қабул қилиш мезонларини танлаш;
- капитални жойлаштиришнинг энг мақбул вариантини танлаш;
- молиялаштириш манбаларини аниқлаш.

Инвестицияларга баҳо бериш хилма-хил мезонлар ёрдамида амалга оширилади. Капитални жойлаштиришдан наф кўриш мумкин, башарти:

- капитални жойлаштиришдан олинган фойда депозитдан олинган фойдадан катта бўлса;
- инвестицияларнинг рентабеллиги инфляция даражасидан юқори бўлса;
- вақт омилени эътиборга олганда ушбу лойиҳанинг рентабеллиги бошқа лойиҳаларнинг рентабеллигидан юқори бўлса.

Барча инвестициялар вақтда амал қилади, шунинг учун ҳам стратегик менежментда вақт омиленинг таъсирини эътиборга олиш муҳимдир, зотан, у қуйидагиларни кўрсатади:

- 1) пулнинг қиммати вақт ўтиши билан камаёди;
- 2) инвестиция даври қанча узоқ бўлса, молиявий хавф-хатар даражаси шунча катта бўлади.

Шунинг учун ҳам стратегик менежментда даромадни капи-
таллаштириш, капитални дисконтлаш, компаундинг, молиявий хавф-
хатарни камайтириш усуллари кенг қўлланади.

Тезкор-техник молия менежменти деганда нақд пулларни тез-
кор бошқариш тушунилади. У қуйидагиларни назарда тутлади:

1) молиявий мажбуриятларни бажариш учун етарли нақд пул-
лар билан таъминлаш;

2) вақтинча бўш пуллардан капитал сифатида фойдаланиш-
нинг даромадлилигини ошириш.

Нақд пулларни бошқариш мақсадлари:

1) нақд пул тушумининг тезлигини ошириш;

2) пул тўловлари тезлигини камайтириш;

3) нақд пулларни жойлаштиришдан имкон қадар катта наф
кўрилишини таъминлаш.

Ҳар бир мақсаднинг ўз бошқариш усуллари мавжуд.

Товарлар (хизматлар) учун ҳисоб-китоб қилиш шартлари ва шак-
лларини (масалан, аванс олиш, олдиндан пул тўлаш, аккредитивнинг
самарали турлари ва бошқалар) танлаш бошқариш жараёнида муҳим
аҳамиятга эга. Таъминотчилар қуйидаги мезонларга асосан танланади:

- ўтмишда тўлов интизомига риоя қилишига қараб;

- молиявий барқарорлиги даражасига қараб;

- тўлов лаёқати даражаси ва динамикасига қараб.

Дебитор қарзларини бошқариш унинг давомийлигини назо-
рат қилишни ўз ичига олади. Бунинг учун дебитор қарзлари юзага
келиш муддатларига (1 ой, 3 ой, 6 ой, 12 ой) қараб гуруҳланса,
мақсадга мувофиқ бўлади.

Иккинчи мақсадни амалга оширишда пул маблағлари имкон
қадар кўп айланишини таъминлаш учун тўловларни кечга суриш
имконини берадиган усуллар зарур.

Учинчи мақсадни амалга оширишда касса нақдинасини бош-
қариш усулидан фойдаланиш лозим, зотан, бу усул уни мумкин
қадар камайтириш ва даромад келтирадиган активларга жойлашти-
риш учун пул маблағлари ҳажмини ошириш имконини беради.

Молия менежменти бошқариш органи сифатида бошқарув ап-
парати, яъни ҳўжалик юритувчи субъектни, маъмурий минтақани
бошқаришнинг бир қисми (маҳаллий бошқарув) кўринишида бўлади.
Йирик объектларда бундай бошқарув аппарати вазифасини молия-
вий директор ёки бош молия менежери раҳбарлигидаги молиявий
дирекция (бошқарма) бажариши мумкин.

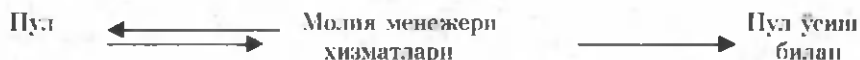
Молиявий дирекция (бошқарма) турли бўлимлардан ташкил топади. Бўлимлар таркибини хўжалик юритувчи субъектнинг олий бошқарув органи ёки давлат минтақавий тузилмасининг оли ижро этувчи органи белгилайди. Молия бўлими, бухгалтерия, таҳлил сектори (бюроси) ва ҳоказолар шулар жумласидан. Бунда Молиявий дирекция (бошқарма) тўғрисида низом бўлиши шарт. Низомда дирекцияни ташкил этишнинг умумий қоидалари, унинг вазифалари, тузилиши, функциялари, хўжалик юитувчи субъектнинг бошқа бўлимлари ва хизматлари билан ўзаро муносабатлари, дирекция (бошқарма)нинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари акс эттирилади.

Молиявий дирекция (бошқарма)нинг асосий функциялари:

- хўжалик юритувчи субъектни молиявий ривожлантириш мақсадини белгилаш;
- хўжалик юритувчи субъектни ва унинг бўлимларини ривожлантиришнинг молиявий стратегияси ва молиявий дастурини ишлаб чиқиш;
- инвестиция сиёсатини белгилаш;
- кредит сиёсатини ишлаб чиқиш;
- хўжалик юритувчи субъектнинг барча бўлимлари учун молия ресурслари харажатлари сметасини белгилаш;
- хўжалик юритувчи субъект ва унинг бўлимларининг пул оқимлари режаси (расмси)ни, молиявий режаларини ишлаб чиқиш;
- хўжалик юритувчи субъектнинг (маҳаллий бошқарув органининг) бизнес-режасини тузишда иштирок этиш;
- молиявий фаолиятни таъминлаш (пул маблағларидан фойдаланиш, даромад олиш, капитални тасарруф этиш);
- таъминотчилар, харидорлар ва ҳоказолар билан ҳисоб-китобларни амалга ошириш;
- молиявий тижорат хавф-хатарлари, гаров, траст, лизинг ва бошқа молиявий операциялардан суғурта қилиш;
- хўжалик юритувчи субъектнинг бухгалтерия ва статистика ҳисобини юритиш, унинг бухгалтерия балансини тузиш;
- хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий фаолиятини таҳлилдан ўтказиш.

Молия менежменти тадбиркорлик фаолиятининг шакли сифатида молиявий фаолиятни соф маъмурий, буйруқбозлик йўли билан бошқариб бўлмаслигини кўрсатади. Молия менежменти атроф муҳитдаги ўзгаришларга фаол эътибор берадиган ижодий фаолиятни назарда тутади.

Молия менежментни тадбиркорликнинг шакли сифатида му-стақил фаолият турига ажратиш мумкин. Бу фаолиятни профессио-нал менежерлар ва профессионал институтлар (траст компанияла-ри, брокерлик идоралари ва ҳоказолар) амалга оширади. Молия менежментнинг тадбиркорлик шакли сифатидаги моҳияти қуйида-ги айирбошлашда ўз ифодасини топади:

Молия менежменти молия бозорида фаолият кўрсатади. Молия бозорида молия (пул) ресурслари ва инвестиция бойликларининг харидорлари ва сотувчилари, уларнинг қиймати ва истеъмол қиймати ўртасидаги иқтисодий муносабатлар намоён бўлади. Молия бозорининг фаолияти молия ресурсларининг ҳаракатини ва молиявий муносабатларни бошқариш соҳасида тадбиркорлик учун асос яратади.

2.4. Молия механизми тушунчаси

Молия – фақат иқтисодий категория эмас. Молия хўжалик юритувчи субъектнинг ишлаб чиқариш ва савдо жараёнига таъсир кўрсатиш воситаси ҳамдир. Бундай таъсир кўрсатиш **молия механизми** орқали амалга оширилади. Молия механизми деганда *молия ресурсларини ташкил этиш, режалаштириш ва улардан фойдаланишда ўз ифодасини толовчи молиявий воситаларнинг таъсири тизими* тушунилади. Молия механизмнинг тузилишига бешта ўзаро боғлиқ унсурлар: молиявий усуллар, молиявий воситалар, ҳуқуқий таъминот, меъёрий таъминот ва ахборот билан таъминлаш киради. Молиявий усулни хўжалик жараёнига молиявий муносабатларнинг таъсир кўрсатиши усули деб таърифлаш мумкин. Молиявий усуллар икки йўналишда таъсир кўрсатади:

- молия ресурсларининг ҳаракатини бошқариш йўналишида;
- харажатлар ва натижаларни таққослаш, моддий рағбатлантириш ва пул фондларидан самарали фойдаланиш учун жавобгарлик билан боғлиқ бозор тижорат муносабатлари йўналишида.

Тижорат ҳисоб-китобларини қўллашдан рақобат кураши шароитларида минимал харажат қилиб, мумкин қадар катта даромад ёки фойда олиш мақсади қўзланади. Мазкур мақсадни амалга ошириш тадбиркорлик фаолиятига жойлаштирилган (аванс қилинган) капиталнинг миқдорини ушбу фаолиятнинг молиявий натижаларига таққослашни талаб этади.

Капитални жойлаштиришнинг вариантларини олдиндан қабул қилинган мезон (жойлаштирилган ҳар бир сўмга мумкин қадар катта

даромад, фойда олиш, мумкин қадар оз харажатлар қилиш ва ҳ.к.)га асосан ҳисоблаш ва таққослаш зарур. Чет эл амалиётида жойлаштирилган капитал миқдорини хўжалик фаолиятининг натижаларига таққослаш “инпут-аутпут” (input-output) атамаси билан ифодаланади.

Молиявий усулларнинг таъсири пул фондларини ташкил этиш ва улардан фойдаланишда намоён бўлади.

Молия механизмининг фаолиятини ҳуқуқий жиҳатдан таъминлаш қонун ҳужжатлари, қарорлар, буйруқлар ва бошқарув органларининг бошқа ҳуқуқий ҳужжатларини ўз ичига олади. Йўриқномалар, меъёрлар, нормалар, тариф ставкалари, қабул қилинган технологиялар, тушунтиришлар, усуликалар ва ишлаб чиқаришнинг товар ва хизматларни реализация қилиш билан алоқасини акс эттирувчи бошқа ҳужжатлар молия механизми фаолиятининг меъёрий таъминотини ташкил этади.

Молия механизмининг фаолиятини ахборот билан таъминлаш ҳар хил иқтисодий, тижорат, технологик ва бошқа ахборотларни ўз ичига олади. Молиявий ахборот жумласига қуйидагилар киради:

- ҳамкорлар, истеъмолчилар ва рақибларнинг молиявий барқарорлиги ва тўлашга лаёқати ҳақида маълумотлар;
- товар, фонд, валюта бозорларидаги нархлар, курслар, дивидендлар ва фоизлар ҳақида маълумотлар;
- биржа ва биржадан ташқари бозорлардаги ҳолат ҳақида маълумотлар;
- хўжалик юритувчи субъектларнинг молия ва тижорат фаолияти ҳақида маълумотлар;
- бошқа ҳар хил маълумотлар.

Кимки ахборотга эга бўлса, у молия бозорига ҳам эгалик қилади. Ахборотнинг баъзи бир турлари интеллектуал мулк бўлиши ва акциядорлик жамияти ёки ўртоқликнинг низом капиталига ҳисса тариқасида киритилиши мумкин.

Юқори малакали молия менежери ҳамиша ҳар қандай ахборотни, ҳатто энг салбий ахборотларни ҳам олишга, бундай ахборотнинг асосий жиҳатларидан фойдаланишга ҳаракат қилади. Ахборот бўлақма-бўлақ тўпланади ва биргаликда тўлақонли ахборот қимматига эга бўлади. Молия менежерининг ихтиёрида ишга доир ишончли ахборотнинг мавжудлиги молиявий қарорлар ва тижорат қарорларини тез қабул қилиш, бундай қарорларнинг тўғрилигига таъсир кўрсатиш имконини берадики, бу пировард натижада молиявий натижанинг яхшиланишига олиб боради.

МОЛИЯ МЕХАНИЗМИ

Молиявий усуллар	Молиявий воситалар	Ҳуқуқий таъминот	Норматив таъминот	Ахборот билан таъминлаш
-режалаштириш	-фойда	- қонунлар	- йўриқномалар	- ҳар хил
-прогноз қилиш	-даромат	Президент	- меъёрлар	ахборотлар
-инавстициялаш	-амортизация	фармонлари	- нормалар	
-кредитлаш	-молиявий	- ҳукумат	-усулик	
-ўзини ўзи кредитлаш	санкциялар	қарорлари	курсатмалар	
-ўзини ўзи молиялаш	- ижара ҳақи	-буйруқтар	ва бошқ.	
-солиққа тортиш	- дивидендлар	Вазирликлар,		
-ҳисоб-китоб тизими	- фоизлар	мах. бошқ.		
- мод. рағбатлантириш	- дисконтлаш	органлари		
ва жавобгарлик		катлари		
-суғурта	- мақсадли низоми			
-гароя операциялари	фондлар			
-трансферт	- омонатлар			
-операциялар	- пай балаллари			
-траст операциялари	- инвестициялар			
-ижара	(тўғри, вен-			
-лизинг	чур, порт-			
-факторинг	фель)			
-фонд тузиш	- ҳисоб-китоб			
-муассислар, ҳўж.	шакллари			
субъектлари, дав.	- преференция			
-бошқаруви органлари	кредитлари			
билан ўзаро	турлари			
муносабатлар				

2.5. Молия ресурслари ва капитални бошқариш

Хужалик юритувчи субъектнинг молия ресурслари —бу унинг ихтиёрида мавжуд пул маблағларидир. Молия ресурслари ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, ноишлаб чиқариш соҳаси объектларини сақлаш ва ривожлантиришга, истеъмол қилиш ва захираларни таркиб топтиришга йўналтирилади.

Ишлаб чиқариш-савдо жараёнини ривожлантиришга мўлжалланган молия ресурслари пул шаклидаги капитал кўринишида бўлади, яъни капитал — молия ресурсларининг бир қисмидир. Капитал деганда айлантирилаётган ва бунинг натижасида фойда келтираётган пуллар тушунилади. Пуллар тадбиркорлик соҳасига жойлаштириш, қарзга, ижарага бериш йўли билан айлантирилади. Капитал — бу даромад олишга мўлжалланган пуллардир.

Капиталнинг умумий формуласи (иқтисодий назария курсидан):

$D - T - D_1$ (Пул — Товар — Ўсган пул)

$(D_1 - D)$ — инвестор даромади

$(D_1 - T)$ — товарни сотишдан келган тушум

$(D - T)$ — инвестор товарни сотиб олишга қилган харажатлар.

Жойлаштириш шаклига қараб тадбиркорлик капитали ва кредит капитали тафовут этилади.

Тадбиркорлик капитали — бу тўғри инвестициялар ва портфель инвестициялари йўли билан корхоналарга жойлаштирилган капиталдир. Капитални бундай жойлаштириш даромад олиш ва корхонани бошқариш ҳуқуқини кўлга киритиш мақсадида амалга оширилади.

Асосий фондлар (асосий капитал) — бу хужалик жараёнида кўп қарра ишлатиладиган, шунга қарамай ўзининг моддий-табiiй кўринишини ўзгартирмайдиган меҳнат воситаларидир. Асосий воситаларнинг ҳаёт цикли куйидаги босқичлардан ташкил топади: келиб тушиш — ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этиш — корхона ичида ҳаракат қилиш — таъмирлаш — ижарага бериш — инвентаризация — ҳисобдан ўчириш.

Асосий фондларни такрор ишлаб чиқаришнинг хусусиятлари бир қатор ўзига хос белгилар билан аниқланади:

- асосий фондларнинг қийматини ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг қийматига аста-секин кўчириш;

- истеъмол қиймати ва қийматнинг ҳаракати;

- фондлар қийматининг айланиши;
- қийматни тайёр маҳсулотда қисман такрор ишлаб чиқариш вауни пул шаклида жамғариш;
- асосий фондларни янада юқори истеъмол миқёсида моддий-табиий шаклда тиклаш.

Асосий фондларни харид қилишга мўлжалланган пул маблағлари асосий маблағлар деб (асосий капитал) деб аталади.

Асосий ишлаб чиқариш фондларининг таркибида актив ва пасив қисмлар тафовут этилади. Актив асосий фондлар маҳсулотга бевосита таъсир кўрсатади, уни ишлаб чиқариш кўлами ва ходимлар меҳнатининг унумдорлиги даражасини белгилайди. Бундай фондлар жумласига авваламбор машиналар, асбоб-ускуналар киради. Асосий фондларнинг пасив қисми деганда меҳнат жараёни учун зарур шарт-шароит яратувчи фондлар: бинолар, қурилмалар, узатиш мосламалари ва шу қабилар тушунилади. Асосий фондларнинг актив ва пасивга бўлиниши маълум даражада шартли бўлиб, тармоқ бажарадиган функцияларнинг хусусиятига боғлиқ.

Номоддий активлар – бу саноат ва интеллектуал мулк объеклари ҳамда бошқа мулккий ҳуқуқларнинг қийматидир. Номоддий активлар жумласига ер майдонларидан, табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқлаи, “ноу-хау”, муаллифлик ҳуқуқлари, лицензиялар, ташкилий харажатлар, савдо белгилари, фирма баҳоси ва ҳоказолар киради.

Қўлланиш хусусиятига кўра номоддий активлар асосий маблағларга ўхшаб кетади. Улар узоқ муддат хизмат қилади, даромад келтиради ва вақт ўтиши билан уларнинг катта қисми ўз қийматини йўқотади. Моддий тузилишга эга эмаслик, қийматини аниқлашнинг қийинлиги, қўллашдан олинган даромадни аниқлашда ноаниқликнинг катталиги номоддий активларнинг ўзига хос хусусиятларидир.

Номоддий активларни баҳолаш улар низом капиталига киритилаётганида томонларнинг ўзаро келишувига кўра, жаҳон бозори ёки ички бозор нархларига асосан амалга оширилади. Номоддий активлар қийматига харид нархи, сотиб олиш ва мазкур активларни тайёр ҳолатга келтириш билан боғлиқ харажатлар киритилади. Номоддий активларнинг қиймати эскиришни ҳисоблаш йўли билан таннархга киритилади.

Хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий фаолиятида активлар ва пасивлар тафовут этилади. Активлар – бу хўжалик юритувчи

субъектга тегишли мулкый ҳуқуқлар мажмуидир. Асосий маблағлар, номоддий активлар ва айланма маблағлар активлар жумласига киради. Хўжалик юритувчи субъектнинг пассивлари деганда унинг қарзлари ҳамда қарз олинган ва жалб қилинган маблағлардан иборат мажбуриятлари, шу жумладан кредитор қарзлари тушунилади. Дотациялар, субвенциялар, хусусий маблағлар ва бошқа манбалар пассивлар жумласига кирмайди. Субвенция – бу давлат маълум тadbирни молиялаштиришга бюджетдан ташқари фондлардан берадиган нафақанинг бир кўриниши бўлиб, мақсадсиз сарфланган тақдирда қайтарилиши талаб этилади.

2.6. Даромад келтирувчи кўчмас мулкни баҳолаш

Маҳаллий бошқарув органининг молия менежери кўчмас мулкни баҳолаш усуларини яхши билиши лозим, чунки маҳаллий бошқарув органлари ўз ихтиёридаги кўчмас мулкни ижарага бериши, сотиши мумкин. Кўчмас мулкнинг қийматига турли омиллар таъсир кўрсатади. Бу омиллар муттасил ўзгариб туради, шунинг учун ҳам кўчмас мулкнинг баҳоси фақат маълум санагача амалда бўлади. Кўчмас мулкнинг бозор баҳосига бўлғуси иқтисодий шароитларнинг инъикоси деб қаралади.

Вақтга қараб кўчмас мулкни баҳолаш жорий, ретроспектив (ўтган замондаги) ва перспектив (истиқболли) бўлиши мумкин.

Кўчмас мулкнинг қийматини аниқлашнинг уч усули мавжуд:

1. харажатлар усули;
2. сотувларни таққослаш усули;
3. даромадни капиталлаштириш усули.

Баҳолашнинг кўпгина масалаларига учала усулни ҳам қўлласа бўлади, ammo муайян масалада уларнинг фақат биттаси муҳим бўлиши мумкин. Эски, баҳолаш қийин биноларни баҳолашда харажатлар усули қўлланади. Сотувларни таққослаш усулини кўчмас мулкнинг тор ихтисослашган турларига қўллаш мумкин эмас. Даромадларни капиталлаштириш усули мулкдор олган қарзларнинг қисмларини баҳолашда кам қўлланилади. Мазкур усул мулкдорлар инвесторнинг нархини пастга урадиган тижорат ёки санат мулки бозорида самара бермайди. Юқорида зикр этилган усулларнинг мазмуни қуйидагича.

Харажатлар усули харидор мулк учун шунга ўхшаш ва шундай сифатли мулкни сотиб олиш харажатларидан ортиқ пул тўламайди, деган принципга асосланади. Шунинг учун ҳам ер майдони қийма-

тининг ва шунга ўхшаш объектнинг баҳолаш санасигача бўлган қийматининг суммаси бозор қийматига берилган баҳони ташкил этади. Бу ёндашув шунга асосланадики, бозор иштирокчилари қиймат ва харажатларни таққослайдилар. Мазкур усулда кўчмас мулкнинг қиймати ер майдонининг ҳисобланган қийматини шунга ўхшаш бинони қуришнинг жорий харажатларига қўшиш орқали олинади. Харажатлар усули янги биноларни ёки бозорда кам сотиладиган кўчмас мулк объектларини баҳолашда айниқса фойдали.

Сотувларни таққослаш усули харидор худди шундай фойдали кўчмас мулк учун тўлайдиган нархни аниқлашни назарда тутати. Бозорда бундай кўчмас мулк бўлмаган тақдирда, сотувларни таққослаш усули қўлланмайди. Мазкур усул ёрдамида баҳоловчи баҳоланаётган объектни худди шундай кўчмас мулк объекти билан таққослаб, қийматнинг аксини ҳосил қилади. Баҳоловчи қиёсий деб топган кўчмас мулкларнинг нархлари баҳоланаётган кўчмас мулк қийматининг акси тушиб кетиши мумкин бўлган чегарани акс эттириши лозим.

Баҳоловчи қиёслашнинг гурли унсурларини: молиялаштириш шартлари; жойлаштирилиши; сотиш шартлари; бозор шартлари; жисмоний тавсифи; иқтисодий тавсифи; фойдаланилиши; қийматнинг бекор бўлган компонентлари; ўзга шахсларга ўтказилган кўчмас мулкка эгалик ҳуқуқлари; кўчмас мулкка мулкдорлик ҳуқуқларини кўриб чиқиб, объект билан қиёсланаётган сотувлар ўртасидаги мураккабликлар ёки тафовутларни аниқлайди.

Кўчмас мулк объектнинг баҳоси кўчмас мулкка нисбатан мулкдорлик ҳуқуқининг сотилишидан кўриладиган наф билан аниқланади. Мулкнинг катта даромад келтирадиган турлари амалда бўлган ижара шартномалари билан бирга сотилиши мумкин. Қийматни аниқлашда бозор ижара ҳақи билан шартномада белгиланган ижара ҳақи ўртасидаги тафовутни ҳисобга олиш мулкдорлик ҳуқуқига тўзатиш киритиши деб аталади.

Битимни молиялаштиришнинг бозор шартлари ва нобозор шартлари тафовут этилади. Битим иштирокчиларининг ундан мумкин қадар катта наф кўришга интилиши натижасида шартномаларнинг ҳар хил вариантлари келиб чиқади:

1) битимнинг кредитор томонидан молиялаштирилиши, яъни харидор - қарздор кредит олиш учун талаб этувчи кредит фоизларини сотувчи тўлайди. Бундай ҳолларда сотув нархидан фоизлар суммаси чегириб қолинади;

2) битимнинг сотувчи томонидан молиялаштирилиши, яъни сотувчи харидорга ипотека кредити беради. Бундай шартларга тузатиш киритиш учун, башарти фоизлар даражаси бозордаги даражага тенг бўлса, ипотека кредитининг пул оқимларини дисконтлаш усулини қўллаш мумкин.

Сотиш шартларига тузатиш киритиш сотувчи билан харидор ўртасида бозорга хос бўлмаган муносабатларни акс эттиради. Агар сотувчи мулкни зудлик билан сотиши лозим бўлса, мулк бозор нархидан паст нархда сотилиши мумкин. Бордию харидор мулкни зудлик билан сотиб олиши керак бўлса, мулк бозор нархидан баланд нархда сотилиши мумкин.

Бозордаги ҳолат — бу олди-сотди шартларининг вақтдаги ўзгаришидир. Бозордаги ҳолатга инфляция ва дефляция, талаб ва таклифнинг ўзгариши, солиққа тортишдаги ўзгаришлар ва ҳоказолар таъсир кўрсатади. Тузатиш миқдори турли жойларда шунга ўхшаш объектларнинг сотилишини таҳлилдан ўтказиш орқали аниқланади, бинобарин, у энг аввало мазкур объектлар учун ернинг қийматидаги тафовутни акс эттиради.

Кўчмас мулк объектининг жисмоний тавсифи унинг ўлчамлари, конструктив элементлари, материалларнинг сифати, эскириши, ташқи кўриниши, атроф муҳитнинг ҳолати ва бошқаларни ўз ичига олади. Жисмоний тавсифга тузатиш киритиш ҳар бир тафовутни муҳокама қилишни талаб этади.

Кўчмас мулк объектининг иқтисодий тавсифи харажатлар, бошқарув сифати, ижара шартлари ва муддатлари, даромад ёки фойда миқдори ва ҳоказоларни ўз ичига олади. Мазкур таққослаш фақат фойда келтирувчи кўчмас мулк объектларига тааллуқли.

Баҳолаш объекти сотилганидан кейин ундан фойдаланиш эҳтимолини аниқлашда маҳаллий минтақалаш нормаларидан келиб чиқилади. Агар кўчмас мулк объектларидан бири сотилганидан кейин қайта ихтисослаштирилган бўлса, бу объектларни таққослаш мумкин эмас.

Битимнинг бекор бўлган компонентлари деганда қийматнинг кўчмас мулк билан боғлиқ бўлмаган компонентлари тушунилади. Таққослашда қийматнинг бундай компонентлари кўчмас мулк объектдан ажратилади.

Шундан сўнг таққосланаётган ҳар бир кўчмас мулкнинг сотиш баҳосига қиймат тузатишлари киритилади, шу жумладан кўчмас мулкнинг қисмлари кўриб чиқилади.

Даромадни капиталлаштириш — бу келажакда кутиладиган даромадларни бугунги кунда бираваракай олинадиган қийматга айлантириш, яъни даромадларни капиталга айлантириш тушунилади. Кутиш принципи даромадни капиталлаштириш усулининг асосий принциpidир, яъни бозор қиймати келажакда кутиладиган даромадларга бўлган ҳуқуқларнинг бугунги кунда мавжуд қиймати сифатида аниқланади.

Даромадни капиталлаштириш келажакда кўриладиган, мулкдор кўчмас мулк объектдан кўриши мумкин бўлган молиявий наф қийматининг жорий қийматини ҳисоблашни назарда тутати. Молиявий наф мулк объектга эгалик қилишнинг кутиладиган муддати давомида вақти-вақти билан олинадиган даромад оқими ва кўчмас мулкка нисбатан мулкдорлик ҳуқуқини сотиш (ёки ўтказиш)дан келган тушумдан ташкил топади.

Кўчмас мулкни баҳолашда келажакда олинадиган даромадларни уларнинг жорий қийматига келтиришнинг икки асосий процедураси: капиталлаштириш коэффициентидан ва дисконт ставкасидан фойдаланган ҳолда амалга ошириладиган процедуралари қўлланади. Капиталлаштириш коэффициенти бир йилда олинган даромадларга нисбатан қўлланади. Одатда бу прогноз қилинадиган биринчи йил. Қиймат қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$K = \frac{K_1}{1+n}$$

K — жорий қиймат;

K_1 — t йилининг охирида олинадиган даромад;

n — дисконт ставкаси (даромадлилик нормаси).

$$K = K_1 \frac{1}{1+n}$$

$\frac{1}{1+n}$ катталиги капиталлаштириш коэффициентидир ёки капиталлаштириш коэффициентини қислланаётган сотишлардан йиллик даромаднинг сотиш нархига нисбати тарзида ҳисоблаб чиқарилади (тўғридан тўғри капиталлаштириш) ёки капиталдан олиш кутиладиган даврий даромад ставкасидан ва берилётган инвестицияларни қоплаш шартларидан келиб чиқиб ҳисобланади (кўриладиган наф билан капиталлаштириш).

Дисконт ставкаидан дисконтланган пул оқимлари моделини тузиш учун фойдаланилади. Бунда прогноз қилинаётган ҳар бир йилдаги даврий даромадлар ва сотишлардан келганлиги эълон қилинган тушум жорий қийматга келтирилади. Пул оқимларини дисконтлаш модели қуйидаги кўринишга эга:

$$K = \frac{K_1}{1+n}$$

$$K = \frac{K_1}{(1+n)^2}$$

$$K = \frac{K_1}{(1+n)^3}$$

$$K = \frac{K_1}{(1+n)^t}$$

K – жорий қиймат;

K_1 – t йилининг охирида олинадиган даромад;

n – дисконт ставкаси;

t – вақт омили.

Даромадни капиталлаштириш усули бозорни кенг ўрганишни талаб этади. Мазкур усул маълумотларини ўрганиш ва таҳлилдан ўтказиш бозорда қутилаётган тенденциялар ҳақида ахборот берадиган талаф ва таклифнинг ўзаро алоқаси фонида амалга оширилади. Инвестицияларни жалб қилиш учун зарур даромад даражаси кўчмас мулкка ичдан хос бўлган таваккалчилик функцияларидир. Бундан ташқари, инвесторлар учун зарур даромад даражаси пул бозорида содир бўлган ўзгаришлар ва инвестициялашнинг муқобил имкониятлари сифатида таклиф қилинган даромадлардаги ўзгаришлар билан бирга ўзгариб боради.

2.7. Корхонанинг жорий харажатларини бошқариш

Тадбиркорлик фаолияти жараёнида ҳўжалик юритувчи субъектлар ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва маҳсулотни реализация

қилиш учун зарур ҳар хил сарф-харажатлар қиладилар. Барча харажатлар иқтисодий мазмунига, қайси мақсадга йўналтирилганлигига қараб жорий сарф-харажатлар, жорий харажатлар ва капитал қўйилмаларга ажратилади.

Жорий харажатлар маҳсулотни ишлаб чиқариш ва реализация қилиш билан боғлиқ. Улар корхонанинг барча сарф-харажатларида энг катта салмоққа эга бўлади ва маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида хос ашё ва материаллар, бутловчи қисмлар, ёнилғи ва энергиядан фойдаланиш, меҳнатга ҳақ тўлаш, асосий фондлардан фойдаланиш харажатлари ва ҳоказоларни ўз ичига олади.

Жорий сарф-харажатлар корхонага ишлаб чиқариш даври якунланганидан ва маҳсулот реализация қилинганидан кейин маҳсулотни реализация қилишдан келган тушум таркибида қайтиб келади. Жорий сарф-харажатлар таркиби хилма-хил бўлиб, маҳсулот таннархида оидлигига, турдошлигига, ишлаб чиқариш ҳажмига таъсирига қараб туркумланади.

Молия менежментида жорий сарф-харажатларни бошқариш ишлаб чиқариш фаолияти натижаларига боғлаб ўрганилади. Жорий сарф-харажатларнинг миқдори, таркиби ва тузилишини режалаштириш ҳақида қарор қабул қилишда:

- маҳсулот таннархи ва ўтган даврда олинган даромад ҳақида маълумотлардан;

- кутилаётган сарф-харажатлар ва даромадлар ҳақида батафсил ахборотдан фойдаланилади.

Агар ишлаб чиқариш ва маҳсулотни реализация қилиш ҳажмида тафовут катта бўлса, ўтган даврда олинган даромадга асосан қарор қабул қилишда инфляцияга қараб тузатиш киритилади.

Ишлаб чиқариш дастурида жиддий ўзгаришлар бўлса, муқобил вариантларни кўриб чиқиш, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми, унинг нархи, меҳнатга ҳақ тўлаш ва ҳоказолардаги ўзгаришларга қараб уларнинг самарадорлигига баҳо бериш учун сарф-харажатларнинг мазмуни, таркиби ва тузилишини батафсил таҳлилдан ўтказиш керак.

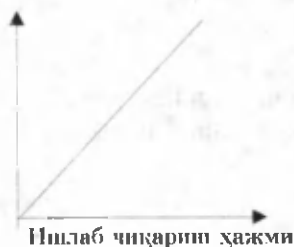
Бу нуқтаи назардан молия менежментида барча жорий сарф-харажатлар шартли-ўзгарувчи ва шартли-ўзгармас сарф-харажатларга бўлинади. Шартли-ўзгарувчи сарф-харажатлар ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ бўлади ва ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига мутаносиб равишда ўзгаради. Ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсишига қараб улар кўпайиб боради. Маҳсулот бирлигига нисбатан ўзгарув-

чи харажатлар ўзгармас катталиқ ҳисобланади, ялпи ўзгарувчи харажатлар эса ишлаб чиқариш ҳажмига чизиқли боғлиқ бўлади.

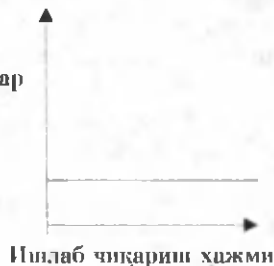
Ишлаб чиқариш аҳамиятига эга шартли-ўзгарувчи сарф-харажатлар жумласига ҳам ашё ва материаллар, технологик ёнилғи, электр энергия сотиб олиш, ишлаб чиқаришда банд этилган ишчиларга асосий иш ҳақини тўлаш харажатлари ва бошқа шунга ўхшаш харажатлар киради. Ноишлаб чиқариш аҳамиятига эга шартли-ўзгарувчи сарф-харажатлар жумласига транспорт харажатлари, савдо харажатлари ва йиғимлари ва бошқалар киради.

Сарф-харажатларни ишлаб чиқариш ҳажмига қатъий боғлаш шартли бўлади. Амалда шундай вазиятлар юзага келадими, ўзгарувчи харажатларнинг у ёки бу моддаси бўйича харажатлар ишлаб чиқариш ҳажмидан бошқача суръатда ўзгаради. Масалан, ҳам ашё сотиб олишда унинг қиймати сотиб олинаётган партия миқдорига боғлиқ, яъни харид миқдори қанча катта бўлса, нарх шунча кичкина бўлади.

Шартли-
ўзгарувчан
харажатлар

Шартли
ўзгармас
харажатлар

Шартли-ўзгармас сарф-харажатлар — бу маълум даврдаги ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ бўлмайдиган харажатлардир. Бундай харажатлар жумласига амортизацион ажратмалар, маъмурий-бошқарув ходимларининг меҳнатига тўланадиган ҳақ, биноларни жорий сақлаш, иситиш ва ёритиш харажатлари, ижара ҳақи ва бошқалар киради. Шартли-ўзгармас сарф-харажатларнинг маҳсулот бирлигига нисбатан ҳисобланган даражаси бутун ишлаб чиқариш ҳажми учун ўзгармас бўлиб, ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши билан нисбатан камайиб боради.

Шартли-ўзгармас сарф-харажатлар ишлаб чиқариш ҳажми билан боғлиқ бўлмаган омиллар таъсирида ўзгариши мумкин. Бундай омиллар жумласига нарх-навонинг ўсиши, асосий фондларнинг қайта баҳоланиши, амортизация нормаларининг ўзгариши киради.

Сарф-харажатларни ўзгарувчи ва ўзгармасга ажратиш бошқарув қарорларини қабул қилиш учун зарур бўлиб, молия менежментига қуйидаги вазифаларни ҳал қилишга ёрдам беради:

- харажатларнинг ўзини оқлаши даражасига баҳо бериш;
- корхонанинг молиявий мустақкамлиги даражасини мақбуллаштириш.

Маҳсулотни тасарруф қилишдан келган тушумни ялпи харажатларга таққослаш ишлаб чиқаришнинг юкланган ҳажмида ва ўзгарувчи ва ўзгармас харажатларнинг нисбатида олиш мумкин бўлган даромад миқдорини аниқлаш имконини беради.

Даромад миқдорини мақбуллаштириш мақсадида молия менежери ўзгарувчи ва ўзгармас харажатларнинг нисбати маълум бўлганда ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгариши олинадиган даромад миқдорига қандай таъсир кўрсатишини аниқлаши лозим.

Ўзгарувчи ва ўзгармас харажатларнинг нисбатини корхона имкониятлари доирасида ўзгартириб, даромад миқдорини мақбуллаштириш масаласини ҳал қилиш мумкин. Бундай боғлиқлик “ишлаб чиқариш ричаги эффекти” деб аталади. Ишлаб чиқариш ричагининг таъсир кучи маҳсулотни реализация қилишдан келган тушумнинг ўзгарувчи харажатларга айирмасининг реализациядан олинган даромадга бўлинмаси тарзида аниқланади.

$$\frac{\text{Ишлаб чиқариш ричагининг таъсир кучи}}{\text{Тушум} - \text{ўзгарувчи харажатлар}} = \frac{\text{Сотишдан олинган даромад}}$$

Яъни, реализациядан келган тушумнинг ўзгаришига қараб даромад неча фоизга кўпайишини аниқлаш учун тушумнинг фоиз ўсишини мана шу миқдорга кўпайтириш керак.

Харажатларнинг умумий миқдорида ўзгармас харажатлар салмоғи қанча катта бўлса, ишлаб чиқариш ричагининг таъсир кучи шунча катта бўлади ва аксинча. Бундай қонуният реализациядан келган тушум ўсиб борган тақдирда амал қилади. Ўзгармас харажатлар салмоғининг ортиши ишлаб чиқариш ричагининг таъсир кучини янада оширади. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкин:

- ишлаб чиқариш ричагининг таъсир кучи корхона активлари тузилишига, айланишдан ташқаридаги активлар салмоғига боғлиқ. Асосий фондларнинг қиймати қанча баланд бўлса, ўзгармас харажатлар салмоғи шунча катта бўлади;

- ўзгармас харажатлар салмоғининг катталиги жорий ғамла-

маларни тезкор бошқариш доирасини торайтиради;

- ишлаб чиқариш ричагининг таъсир кучи қанча катта бўлса, тадбиркорлик таваккалчилиги даражаси шунча юқори бўлади.

Рентабеллик бўсағасини аниқламасдан жорий харажатларни самарали бошқариш мумкин эмас. Рентабеллик бўсағаси ўзгармас ва ўзгарувчи харажатлар ўзини оқлайдиган ишлаб чиқариш ҳажмини тавсифлайди. Бундан паст ҳажмда маҳсулот ишлаб чиқариш фойдасиз ҳисобланади. Рентабеллик бўсағаси қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$\text{Рентабеллик бўсағаси} = \frac{\text{Ўзгармас харажатлар}}{\text{сотишдан келган тушум} - \text{ўзгарувчи харажатларнинг нисбий миқдори}}$$

Рентабеллик бўсағаси ёрдамида харажатларнинг ўзини оқлаш даври аниқланади. Рентабеллик бўсағаси қанча кичкина бўлса, харажатлар ўзини шунча тез оқлайди ва аксинча.

Жорий харажат минг.сўм.

Молиявий мустақкамлик захираси маҳсулотни реализация қилишдан келган тушум ва рентабеллик бўсағасига қараб аниқланади.

$$\text{Молиявий мустақкамлик захираси} = \text{Сотишдан келган тушум} - \text{Рентабеллик бўсағаси}$$

Шундай қилиб, жорий харажатларни бошқариш стратегияси қуйидагиларни аниқлашни назарда тутати:

- маълум ҳажмда маҳсулот ишлаб чиқариш учун зарур жорий харажатлар йиғинидисини;
- ўзгарувчи ва ўзгармас харажатлар ўртасидаги мақбул нисбатни;

- молиявий мустаҳкамлик захирасини;
- корхонанинг жорий харажатлари ўзини оқлайдиган муддатларни.

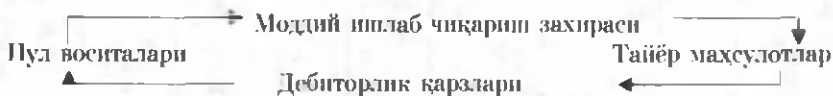
Молия менежери жорий харажатларни шакллантиришнинг ҳар хил вариантларини таҳлилдан ўтказиш йўли билан ўз корхонаси фаолиятининг муайян иқтисодий шароитларига тўғри келадиган вариантни танлаши мумкин.

2.8. Айланма воситаларни бошқариш

Бир ишлаб чиқариш цикли давомида пул маблағларига айлантириш мумкин бўлган активлар айланма маблағлар (жорий активлар) деб ҳисобланади. Соф айланма активлар деганда жорий активлар билан жорий мажбуриятлар ўртасидаги тафовут тушунилади.

Айланма активлар корхона активларининг сафарбар этилган қисмидир. Айланма активлар қуйидагиларни ўз ичига олади: моддий-ишлаб чиқариш ғамламалари ва харажатлар, тайёр маҳсулот, дебитор қарзлари, пул маблағлари. Айланма активлар муттасил ҳаракатда бўлиб, ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлайди. Бунда қиймат шаклларининг доимий ва қонуний ўзгариши: пул шаклидан товар шаклига, сўнг ишлаб чиқаришга, ниҳоят, яна товар ва пул шаклларига ўтиши содир бўлади.

Жорий активларнинг айланишини қуйидаги расм кўринишида тасвирлаш мумкин:

Корхона активларининг умумий миқдорда айланма активлар салмоғи катта бўлади. Хўжалик юритувчи субъект тадбиркорлик фаолиятининг муваффақияти айланма активлардан самарали фойдаланилишига кўп жиҳатдан боғлиқ. Айланма активларни бошқариш молия менежерининг ишида доимий, кундалик ва узлуксиз жараёндир.

Айланма активларни бошқариш объектлари жумласига қуйидагилар киради: уларнинг ликвидлилиги даражаси, таркиби, тузилиши, катталиги, қоплаш манбалари ва уларнинг тузилиши. Ликвидлилик даражасига қараб секин реализация қилинадиган, тез реализация қилинадиган ва абсолют ликвид айланма активлар тафовут этилади.

Секин реализация қилинадиган айланма активлар жумласига хом ашё, материалларнинг ғамламалари, тугалланмаган ишлаб чи-

қариш, тайёр маҳсулот ғамламалари киради. Тайёр маҳсулот ғамламалари секин реализация қилинадиган активларнинг энг ликвидли қисми. Омборда тайёр маҳсулот ғамламаларини ҳосил қилиш учун зарур айланма маблағлар миқдорини аниқлаш ишлаб чиқарилаётган маҳсулотни реализация қилиш ҳажмлари прогнозлари билан узвий боғлиқ. Тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмлари яхши йўлга қўйилган бўлса, омборда тайёр маҳсулотнинг йиғилиши минимал бўлиши мумкин.

Молия менежери бозор конъюнктурасини таҳлилдан ўтказиш асосида яқин даврдаги сотувлар ҳажмини прогноз қилиши лозим. Акс ҳолда маҳсулот омборда туриб қолиши, бунинг натижасида пул маблағларининг катта қисми айланишдан чиқарилиши, бу эса корхонанинг молиявий ҳолатига таъсир кўрсатиши мумкин.

Хом ашё ва материаллар ғамламаларининг ликвидлиги даражаси нисбатан паст, шунинг учун ҳам молия менежерининг вазифаси ишлаб чиқариш ва маҳсулотни реализация қилиш жараёнининг узлуксизлигини таъминлаш учун зарур ғамламалар миқдорини аниқлашдан иборат.

Тугалланмаган ишлаб чиқаришга жойлаштирилган пул маблағларининг миқдорлари ишлаб чиқариш циклининг узоқлигига боғлиқ бўлиб, бу ишлаб чиқариш, маҳсулот технологияси, унинг техник-иқтисодий тавсифлари ва истеъмол хоссалари билан белгиланади.

Тез реализация қилинадиган айланма активлар жумласига дебитор қарзлари киради, чунки уларни жуда тез пул маблағларига айлантириш мумкин. Дебитор қарзлари маҳсулотни реализация қилиш даврида вужудга келади. Дебитор қарзлари деганда харидорлар корхонага тўлаши керак бўлган пул маблағлари тушунилади. Айланма активлар таркибида қайтариш муддати бир йилдан ошмайдиган дебитор қарзлари ҳисобга олинади.

Дебитор қарзлари даражасига жуда кўн объектив ва субъектив омиллар таъсир кўрсатади. Тадбиркорлик фаолияти амалга оширилаётган иқтисодий шароитлар объектив омиллар жумласига киради. Субъектив омиллар жумласига эса молия менежерининг касбий савияси, корхонанинг реализацияга таъсир кўрсатувчи кредит сиёсати киради.

Дебитор қарзларини бошқаришда унинг бир қисми қайтарилмаслиги мумкинлигини ҳам эътиборга олиш керак. Маҳсулот етказиб берувчи корхона учун бу маҳсулотни реализация қилишдан келадиган тушум ва даромад миқдорининг қисқаришини билдиради. Умидсиз қарзларнинг миқдорини баҳолаш талаб этилади. Уни иқти-

содий вазиятдаги ўзгаришларни эътиборга олган ҳолда ўтган даврдаги қайтарилмаган дебитор қарзлари миқдоридан келиб чиқиб ҳисоблаш мумкин. Баҳолаш учун икки усул қўлланади.

Биринчи усулда қайтарилган дебитор қарзларининг реализация ҳажмига фоиз нисбати асос қилиб олинади. Иккинчи усулда тўланмаган счётлар ва векселларнинг уларнинг умумий ҳажмига фоиз нисбати аниқланади. Молия менежери дебитор қарзлари даражасини, уларнинг тузилишини назорат қилиши, шубҳали қарзлар бўйича захира миқдорини аниқлаши лозим.

Қимматли қоғозлар — бошқа корхоналарнинг қимматли қоғозларига қисқа муддатли қўйилмалар, давлат облигациялари ва бошқалар жорий активларнинг энг ликвидли қисмидир.

Кассадаги, банк ҳисоб варақларидаги пул маблағлари абсолют ликвидли активлар жумласига киради. Айланма маблағлар таркибида жорий тўловлар учун мўлжалланган пул маблағлари ҳисобга олинади. Молия менежерининг вазифаси нақд пул маблағлари билан қимматли қоғозлар ўртасидаги нисбатни аниқлашдан иборат. Бу вазифани ҳал қилишда пул маблағлари ғамламасини вужудга келтиришнинг афзалликларига, уларни сақлаш харажатларига ёки пул маблағларини маълум даромад келтирадиган қимматли қоғозларга қисқа муддатли жойлаштириш харажатларига баҳо бериш лозим.

Айланма маблағлар таркиби, тузилиши ва миқдорига ишлаб чиқаришнинг хусусияти ва оғирлиги, ишлаб чиқариш циклигининг узоқлиги, хом ашё қиймати, ҳисоб-китоблар тартиби, бозорнинг тармоқ хусусияти ва конъюнктураси таъсир кўрсатади. Айланма маблағлар миқдори ўзгармас бўлмайди, у ишлаб чиқариш ҳажмига, унинг мавсумийлигига, етказиб беришларнинг нотекислигига, юклар жўнатилган маҳсулот учун маблағлар ўз вақтида келиб тушмаслигига боғлиқ бўлади, шунинг учун ҳам ўзгармас ва ўзгарувчи айланма капитални тафовут этиш қабул қилинган.

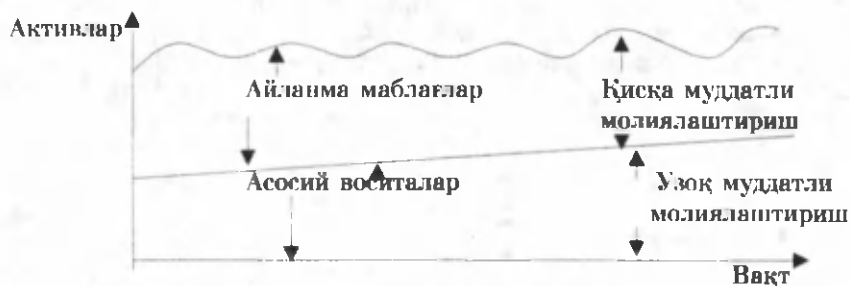
Ўзгармас айланма капитал — бу жорий активларнинг ишлаб чиқариш цикли давомида нисбатан ўзгармайдиган қисмидир. У ишлаб чиқариш фаолияти учун зарур жорий активларнинг ўртача ёки минимал миқдори бўлиши мумкин. Ўзгарувчи капитал миқдори корхона ишлаб чиқариш фаолиятининг алоҳида даврларида юзага келадиган ўзгаришлар билан боғлиқ айланма маблағларга қўшимча эҳтиёжни (ишнинг мавсумийлиги, тайёр маҳсулотнинг яхши реализация қилинмаслиги, дебитор қарзларининг ўсиши ва ҳ.к. натижасида қўшимча харажатларга эҳтиёжни) белгилайди.

Молия менежерининг вазифаси айланма капиталнинг мақбул даражасини аниқлашдан иборат. Агар айланма капитал миқдори паст аниқланган бўлса, корхонада ҳамиша пул маблағларининг тақчиллиги сезилади, ликвидлилик даражаси паст бўлади, натижада ишлаб чиқариш жараёнида узилиш содир бўлади, даромадлар бой берилади. Жорий активлар жорий мажбуриятлардан қанча кўп бўлса, корxonанинг ликвидлиги шунча катта бўлади. Аммо айланма маблағларга бўлган мақбул эҳтиёжга нисбатан бундай маблағлар кўпайиб кетса, бу уларнинг айланувчанлиги сусайишига олиб келади ва даромад миқдорини камайтиради.

Шундай қилиб, айланма маблағларни бошқариш стратегияси корxonанинг тўлашга лаёқатини таъминлашга ҳамда айланма маблағларнинг мақбул ҳажми ва тузилишини аниқлашга асосланади. Айланма маблағларни бошқаришнинг комплекс сиёсати жорий активлар ва жорий пасивларни бошқаришни ўз ичига олади.

Жорий активларни бошқариш деганда уларнинг миқдори, таркиби ва тузилишини аниқлаш тушунилади. Жорий активларни молиялаштириш стратегияси молия менежери вақтинчалик эҳтиёжларни қоплаш, яъни айланма маблағларнинг ўзгарувчи қисмини қоплаш манбалари юзасидан қандай қарор қабул қилишига қараб аниқланади.

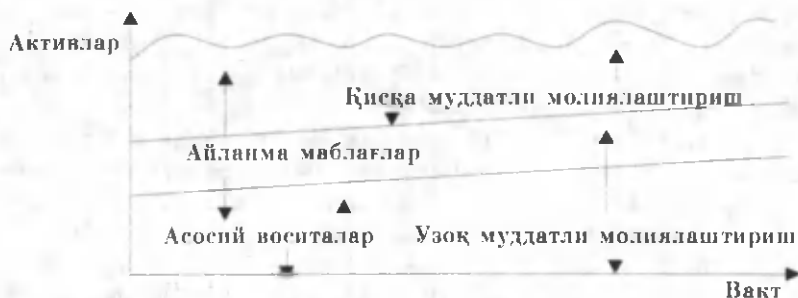
Молия менежментда айланма маблағларни бошқаришнинг тўрт модели: идеал, агрессив, консерватив ва мўтадил моделлар тафовут этилади. Идеал модел жорий активлар – соф айланма капитал – миқдорига кўра жорий пасивлар билан мос келишини назарда тутди. Бу модель амалда жуда кам учрайди.

Графикдан кўриниб турибдики, жорий активлар қисқа муддатли мажбуриятлар билан тўлиқ қопланган. Бу модель ликвидлик нуқтаи назаридан хавфлидир. Кўпчилик кредиторлар билан тўлиқ ҳисоб-китоб қилиш зарурати туғилган тақдирда корхона жорий кре-

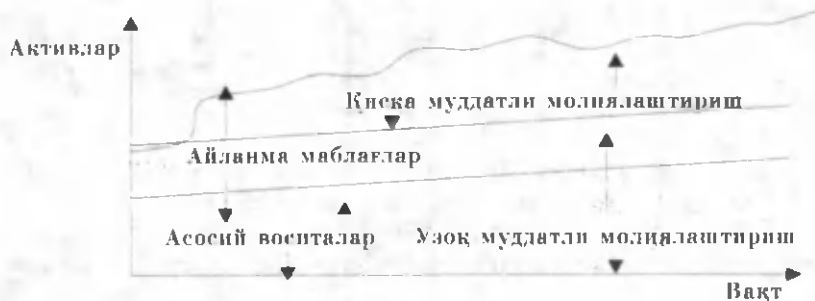
дитор қарзларини қоплаш учун ўз асосий воситаларининг бир қисмини сотишга мажбур бўлади.

Агрессив модель шу билан тавсифланадики, барча активлар таркибида жорий активлар салмоғи катта, уларнинг айланувчанлиги даври узоқ аа барча пассивлар таркибида қисқа муддатли кредитлар салмоғи нисбатан катта бўлади.

Кўриб турганимиздек, айланма маблағлар салмоғи асосий воситалар салмоғидан анча катта. Корхона хом ашё, материаллар ва тайёр маҳсулотнинг катта ғамламаларига, анча катта дебитор қарзларига эга. Жорий активларнинг ўзгарувчи қисмигина эмас, ўзгармас жорий активларнинг бир қисми ҳам қисқа муддатли кредит ҳисобига молиялаштирилган. Бинобарин, ўзгармас айланма капитални молиялаштиришда қисқа муддатли кредит салмоғи қанча катта бўлса, молиявий сиёсат шунча агрессив бўлади. Айланма маблағларни бошқаришнинг агрессив моделида кредит учун фоизлар тўлашга корxonанинг харажатлари ортиб боради. бу эса рентабелликни пасайтиради ва ликвидликни йўқолиши хавфини пайдо қилади.

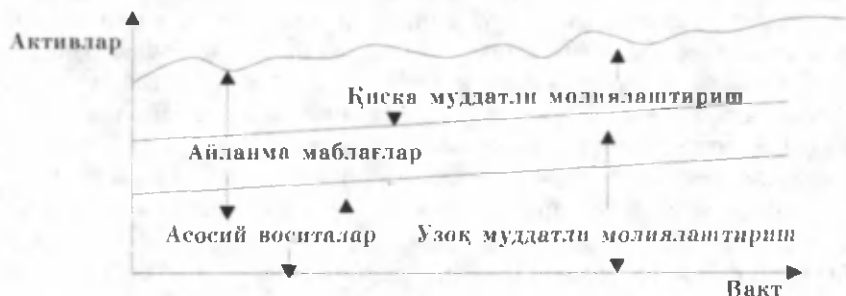
Консерватив модель корхона активлари таркибида жорий активлар салмоғи катта, активларнинг айланиш даври нисбатан кичкина, жорий пассивлар таркибида қисқа муддатли кредит салмоғи паст бўлишини ёки қисқа муддатли кредит умуман олинмаслигини назарда тутати.

Графикдан кўринадики, жорий активлар салмоғи нисбатан кам, шунинг учун ҳам корхонанинг барча пассивлари миқдориди қисқа муддатли молиялаштиришнинг салмоғи унча катта эмас. Қисқа муддатли кредит ҳисобидан корхона жорий активларининг бир қисмигина қопланган. Айланма маблағларга бўлган эҳтиёжнинг қолган қисми ўзгармас активлар ҳисобидан қопланган.

Консерватив сиёсат активларнинг рентабеллигини оширишга кўмаклашади. Аммо, қутилмаган вазиятлар юзага келган тақдирда, унда хавф-хатар элементлари ҳам кўзга ташланади.

Мўъгадил модель жорий активлар барча активларнинг ярмини ташкил этган, айланма маблағларнинг айланиш даври ва пассивлар таркибиди қисқа муддатли кредит салмоғи ўртача бўлган ҳолларда қўланади.

Айланма маблағларни бошқаришнинг мўъгадил молиявий сиёсати агессив ва консерватив моделларнинг мурасага келтирилган кўринишидир. Бу ҳолда рентабеллик, айланувчанлик ва ликвидлик кўрсаткичлари ўртача бўлади. Молия менежери жорий активларни бошқаришнинг ҳар моделларини таққослаш асосиди айланма маблағларни бошқаришнинг рентабеллигига баҳо бериши лозим.

2.9. Молиявий таваккалчиликни бошқариш

Ҳар қандай хўжалик фаолиятини амалга оширишнинг вазиятга боғлиқ томони бўлиб, шу фаолиятнинг охири нима билан туғаши ноаниқ, омад юришмаса, оқибатда зарар кўриш мумкин. Таваккалчилик фойдадан маҳрум бўлиш ва бошқа сабабларга кўра зарар кўриш сингари ёмон оқибатлар рўй бериши эҳтимоли билан ифодаланади. Тадбиркорлик фаолиятида кўриладиган зарарлар моддий зарарлар, меҳнат зарарлари, молиявий зарарларга бўлинади.

Таваккалчилик қуйидаги белгиларга қараб туркумланади:

- хўжалик фаолиятининг турига қараб – тадбиркорлик (ишлаб чиқариш, тижорат, молия) ва истеъмол таваккалчилиги;

- намоён бўлиши белгисига қараб – спекулятив, оддий (соф) таваккалчилик;

- молиявий воситачилик турига қараб – инвестицион, сугурта, банк таваккалчилиги.

Ишлаб чиқариш таваккалчилиги ишлаб чиқариш жараёнида юзага келади. Бунга ишлаб чиқариш ҳажмининг пасайиши, моддий меҳнат харажатларининг ўсиши ва бошқалар сабаб бўлади.

Тижорат таваккалчилиги маҳсулот (хизматлар)ни реализация қилиш, хом ашё, материаллар харид қилиш ва ҳоказолар билан боғлиқ. Бунга реализация ҳажмининг камайиши, харид нархларининг ошиши, муомала харажатларининг ортиши, реализация қилиш жараёнида маҳсулотнинг исроф бўлиши ва бошқалар сабаб бўлади.

Молиявий таваккалчилик корхона банклар, молия, сугурта компаниялари, биржалар билан муомала қилиши жараёнида юзага келади. Бунга инфляция, банк ҳисоб ставкаларининг ортиши, қимматли қоғозлар қийматининг пасайиши ва бошқалар сабаб бўлади.

Зарар кўриш ёки ноль натижага эришиш эҳтимолини ифода этадиган таваккалчилик соф таваккалчилик деб аталади. Спекулятив таваккалчилик мусбат ва манфий натижалар олиш эҳтимоллигини ифода этади.

Тадбиркорнинг ёки раҳбарнинг таваккалчилик даражасига қараб хавф ва эҳтимоллик даражаси, шунингдек фойда вазарар даражаси турлича бўлади. Шу сабабли хавфдан холи ёки қисман холи бўлиш учун таваккалчилик даражаси билан хавф-хатар даражаси ўртасидаги энг мақбул нисбатни танлаб олиш керак.

Ишлаб чиқариш ва савдо фаолияти билан шуғулланувчи корхоналарнинг молиявий таваккалчилиги турларини кўриб чиқамиз. Молиявий таваккалчиликнинг кредит, фоиз, бой берилган наф, инвестиция, солиқ турлари тафовут этилади.

Кредит таваккалчилиги – қарз олган томоннинг ўз мажбуриятларини тўлай олмаслик хавфи. Фоиз таваккалчилиги – кредит қийматининг ортиши натижасида зарар кўриш эҳтимоли хавфи. Валюта билан боғлиқ таваккалчилик – бу чет эл валютаси курсининг ўзгариши оқибатида кўриладиган катта зарарни билдиради. Бу таваккалчилик экспорт-импорт операцияларини, шунингдек валюта операцияларини баҳолашда ўта зарурдир.

Бой берилган наф таваккалчилиги деганда бирон-бир ҳаракатни амалга оширмаслик ёки ҳўжалик фаолиятининг тўхтатилиши натижасида билвосита зарар кўриш ёки фойда олмаслик эҳтимоли тушунилади. Инвестиция таваккалчилиги деганда янги товар ёки хизмат, янги технологияни ишлаб чиқариш ва жорий қилишга сарфланган харажатларнинг қопланмаслиги оқибатида кўриладиган таваккал зарар тушунилади.

Солиқ таваккалчилиги солиқ кредити берилмаслиги, солиқ соҳасидаги қонун ҳужжатларининг ўзгариши, солиқ инспекцияси ходимлари маълум имтиёзлар ёки муайян санкцияларни қўллаш юзасидан якка тартибда қабул қиладиган қарорлар билан боғлиқ хавф-хатарларини ўз ичига олади.

Корхонанинг барқарорлиги бозор иқтисоди шароитларида корхона яшовчанлигининг гаровидир. Умумий барқарорлик, нарх-наво барқарорлиги, молиявий барқарорлик тафовут этилади.

Аксарият ҳолларда иқтисодий баҳолашлар ва бошқарув қарорлари кўп вариантли бўлиб, эҳтимоллик тавсифига эга. Шу сабабли хато ва янглишишлар бу жараёнда табиий бўлса-да, нохуш ҳолдир. Шундай шароитда молия менежери: таваккалчиликдаги хавф эҳтимолини; хавф даражасини пасайтириш чораларини; эҳтимол қилинаётган зарарни қоплаш йўллари олдидан ҳисоб-китоб қилиши лозим. Таваккалчиликни бошқаришнинг моҳияти ҳам ана шунда.

Таваккалчиликни бошқаришдан мақсад - қандай шароитда бўлмасин, фойданинг минимал даражадан паст бўлишига йўл қўймасликдир.

Таъсир кўрсатиш объектига қараб молиявий хавф-хатарлардан ҳимоя усуллари икки хил бўлади: жисмоний ҳимоя, иқтисодий ҳимоя. Жисмоний ҳимоя деганда сигнализация воситалари ўрнатиш, сейфлар сотиб олиш, маҳсулот сифатини назорат қилиш тизимларини ўрнатиш, қўриқлашни таъминлаш ва ҳоказолар тушунилади. Иқтисодий ҳимоя қўшимча харажатлар даражасини прогноз қилиш, кўрилиши мумкин бўлган зарарнинг оғирлиги даражасига баҳо бериш, хавф-хатарларни ва уларнинг оқибатларини бартараф этиш учун молия механизмидан фойдаланишни назарда тутали.

Таваккалчиликни бошқаришнинг тўрт усули маълум: таваккалчиликни огоҳлантириш, зарар кўрилишининг олдини олиш ва назорат қилиш, сўғурталаш, зарарни қоплаш. Таваккалчиликни огоҳлантириш - бу хавф-хатарли тадбирни амалга оширишдан воз кечишдир. Бу одатда фойдадан воз кечишни ҳам билдиради. Зарар кўри-

лишининг олдини олиш ва назорат қилиш молиявий таваккалчиликни бошқариш усули сифатида салбий оқибатларнинг олдини олиш, тасодифларга йўл қўймаслик, агар зарар кўрилган ёки зарар кўрилиши муқаррар бўлса, уларнинг миқдорини назорат қилишни назарда тутати.

Сугурталашнинг моҳияти шундаки, инвестор таваккалчиликдан қутулиш учун даромаднинг бир қисмидан воз кечишга, яъни таваккалчилик даражасини нолга келтириш учун ҳақ тўлашга тайёр бўлади. Бунда:

1. кўрилган зарарлар бир хил таваккал қилган тадбиркорлар гуруҳи ўртасида қайта тақсимланади (ўзини ўзи сугурталаш);

2. сугурта фирмасига ёрдам сўраб мурожаат этилади.

Зарарни қоплашда кўрилган зарар тан олинади ёки уни сугурталашдан воз кечилади. Кўрилиши мумкин бўлган зарар миқдори кам бўлган ҳолларда зарарни қоплаш усули қўлланади. Молиявий таваккалчилик масаласини ҳал қилишнинг муайян воситасини танлашда инвестор қуйидаги принциплардан келиб чиқиши лозим:

- ўз капитали имкониятлари доирасидагина таваккал қилиш керак;

- камни деб кўп билан таваккал қилмаслик керак;

- таваккалчилик оқибатларини олдиндан кўра билиш зарур.

Таваккалчиликни бошқариш жараёнини олти босқичга ажратиш мумкин: мақсадни аниқлаш, таваккалчиликни аниқлаш, таваккалчиликни баҳолаш, таваккалчиликни бошқариш усулларини танлаш, танланган усулни қўллаш, натижаларга баҳо бериш.

1. Молиявий таваккалчилик нуқтаи назаридан, мақсадни аниқлаш жиддий зарар кўрилган тақдирда фирманинг яшаб қолишини таъминлашни назарда тутати. Корхонани ташқи таъсирлардан ҳимоя қилишда икки туркум омиллар – бевосита ва билвосита таъсир кўрсатувчи омиллар кўриб чиқилади. Таъминотчилар, харидорлар, рақиблар, давлат бевосита таъсир кўрсатувчи омиллар жумласига киради. Иқтисоднинг ҳолати, ижтимоий-маданий омиллар, сиёсий омиллар, фан-техника ютуқлари, халқаро ҳодисалар билвосита таъсир кўрсатувчи омиллардир. Ички муҳитнинг ижобий омилларига махсус “иқтисодий хавфсизлик” хизмати, барча қутилмаган харажатларнинг олдини оладиган “иқтисодий огоҳлантириш” тизимининг мавжудлиги киради.

2. Ҳар хил ахборот тўплаш ҳамда расмий ва норасмий манбалардан олинган ахборотдан фойдаланиш йўли билан хавф-хатар-

ларни аниқлаш. Молиявий ҳисобот ва бизнес-режалардан олинган маълумотлардан ташқари, расмий ахборот манбалари жумласига даврий матбуот, радио, телевидениедан олинган ахборот киради. Норасмий ахборот жумласига саноат жосуслиги ёрдамида олинган маълумотлар ҳам киради.

3. Таваккалчиликни таҳлил қилиш (баҳолаш). Зарар кўрилганидан кейинги босқич унинг миқдори ва кўламини аниқлашдир.

4. Таваккалчиликни бошқариш усулларини танлаш. Олдинги тадқиқотларнинг натижаларига асосан таваккалчиликни бошқариш усули танланади, бир неча усулдан иборат комбинация тузилиши ҳам мумкин.

5. Танланган у ёки бу усулни қўллаш.

Ҳар қандай таваккалчиликни бошқариш стратегияси зарарларнинг олдини олиш ва назорат қилишни назарда tutади. Бунда молия менежментининг барча функциялари: режалаштириш, ташкил этиш, бошқариш ва назорат қилиш ишга солинади.

6. Молиявий таваккалчиликни бошқаришнинг сўнгги босқичи – натижаларга баҳо бериш. Бунинг учун мавжуд зарарларни кўриб чиқиб имконини берадиган аниқ ахборот тизими ва зарар кўрилишининг олдини олиш учун амалга ошириладиган ҳаракатлар талаб этилади. Инвестор баъзан натижалари ноаниқ бўлган ва чекланган ахборотта асосланган қарорлар қабул қилади. Ахборот тўлиқ ва мукамал бўлса, янада яхши прогноз қилиш ва таваккалчилик даражасини камайтириш мумкин. Бу ҳолда фойдали ахборот товар бўлиб хизмат қилади. Тўлиқ ахборотнинг қиймати тўлиқ ахборот мавжуд ҳолларда бирон-бир хариднинг кутилаётган қиймати билан ахборот тўлиқ бўлмаган ҳолда кутилаётган қиймати ўртасидаги тафовут тарзида аниқланади.

Таваккалчиликни таҳлидан ўтказишда энг аввало унинг асосий манбалари ва сабабларини аниқлаш зарур. Хўжалик фаолияти, менежерлар шахси, табиий омиллар таваккалчиликнинг манбалари бўлиши мумкин. Ахборотнинг тақчиллиги, келажакнинг ноаниқлиги, иш бўйича ҳамкорнинг ҳаракатларини олдиндан баён қилиб бўлмаслиги таваккалчиликнинг сабаблари бўлади.

Таҳлилнинг бир-бирини тўлдирадиган икки тури: сифат таҳлили ва сон таҳлили тафовут этилади. Сифат таҳлилида барча мумкин бўлган таваккалчиликлар идентификация қилинади. Таваккалчилик омилларини, таваккалчилик юзага келадиган иш босқичларини аниқлаш сифат таҳлилининг асосий вазифаси. Капитални жойлаштиришдан кўрилган зарар мазкур капитал ҳажмига тенг, ундан кам ёки кўп бўлиши мумкин.

Таҳлилдан таваккалчиликнинг даражасини аниқлаш лозим. Таваккалчилик даражаси мўтадил, инқирозли ва ҳалокатли бўлиши мумкин.

Таваккалчилик даражаси мўтадил бўлса, режаланштирилаётган лойиҳани амалга оширишдан олинadиган даромадни тўлиқ бой бериш хавфи мавжуд.

Таваккалчилик даражаси хавфли бўлса, нафақат даромад олинмаслиги, балки тушум келмаслиги, зарарлар тadbиркор ҳисобидан қопланиши хавфи мавжуд.

Таваккалчилик даражаси ҳалокатли бўлса, тadbиркор ўз капитали, мол-мулкни йўқотиши ва банкрот бўлиши, яъни синиши мумкин.

Сон таҳлили деганда молиявий таваккалчиликдан кўриладиган зарарнинг муайян миқдорини аниқлаш тушунилади. Абсолют ифодалашда таваккалчилик кўрилиши мумкин бўлган зарарларнинг моддий ёки қиймат миқдориди аниқланиши мумкин. Нисбий ифодалашда таваккалчилик корхонанинг мулкӣ ҳолатини, тadbиркорликнинг мазкур турида ресурсларнинг умумий харажатларини ёки кутилаётган фойда (даромад)ни қабул қилиш қулай бўлган айрим негизга нисбатан олинган кўрилиши мумкин бўлган зарарлар миқдори сифатида аниқланади. Бундай ҳолларда кутилаётган натижаларга таққослаганда фойда, даромад, тушумнинг тасодифий камайишини зарар деб ҳисоблаш лозим.

Кредит таваккалчилигининг олдини олиш учун қуйидаги усуллар қўлланилади: корхонанинг тўлашга лаёқатини мунтазам баҳолаб бориш; олинadиган кредитларнинг миқдорини камайтириш; кредитларни суғурта қилиш; кредитни барқарор таъминлаш; бир марталик кредитлар олиш ўрнига доимий кредит шартномалари тузиш.

Фоиз таваккалчилигини камайтириш усуллари кредит таваккалчилигини камайтириш усуллари билан бир хил. Солиқ таваккалчилигини бошқариш режалаштириш ва ташкил этишда қийинчилик туғдирмайди: солиқлардан қонуний бўйин товлашнинг барча усулларини қўллаш, аудиторлар маслаҳатидан фойдаланиш, қонунчиликка оид эскирган ахборотларни ўз вақтида алмаштириш зарур.

Валюта таваккалчилигини камайтириш учун қуйидаги усуллар қўлланади: турли валюталарда кредитлар олиш, форвард шартномалари тузиш, валюта таваккалчилигини суғурта қилиш, валюта айланишини тезлаштириш, бир нечта валюта турлари билан ишлаш, валюта опционларидан, фьючерслардан фойдаланиш, хежирлаштириш.

Инвестиция таваккалчилиги ҳамиша вариантларни танлаш билан, вариантларни танлаш эса маълум даражада ноаниқликлар билан боғлиқ. Бунда лойиҳанинг нояшовчанлиги хавфи туғилади. Мазкур масалани ҳал қилиш учун муқобил материалларни таққослаш асосида молиявий таваккалчиликнинг умумий миқдорини аниқлаш зарур.

Инвестиция таваккалчилигига, шу жумладан молиявий инвестицияларга баҳо бериш стандарт математик воситалардан фойдаланиш нуқтаи назаридан энг типик ва пухта ишлаб чиқилган таваккалчилик турларига баҳо бериш усуллари деб ҳисобланади.

Инвестиция таваккалчиликнинг сурункали ва сурункасиз турқумлари мавжуд. Сурункали инвестиция таваккалчилиги мамлакатдаги умумий иқтисодий ва сиёсий вазият, ресурслар нархининг ўсиши, барча молиявий активлар нархларининг тушиши билан боғлиқ. Фоиз ставкасининг ўзгариши, умумий бозор нархларининг тушиши, инфляция билан боғлиқ таваккалчиликлар сурункали таваккалчиликлар туркумига киради.

Сурункасиз таваккалчиликлар туркумига ликвидлилик таваккалчилиги, тармоқ таваккалчилиги, инвестиция объекти бўлган корхонанинг молиявий таваккалчилиги киради. Ликвидлилик таваккалчилиги сотиб олинган қимматли қоғоз ёки бошқа активни бозорда реализация қилиш чўзилиб кетиши билан боғлиқ. Тармоқ таваккалчилиги иқтисоднинг мазкур тармоғида ишларнинг ҳолати ўзгариши билан боғлиқ.

Эмитент-корхонанинг молиявий таваккалчилиги молиявий инвестициялар керакли қимматли қоғозларни харид қилиш йўли билан амалга оширилган тақдирда аниқланади. Эмитент-корхонанинг молиявий таваккалчилиги қимматли қоғозлар эмитентининг норентабеллиги ёки банкротлиги натижасида зарар кўриш хавфи деб таърифланади.

Молиявий инвестициялар таваккалчилиги деганда пулларни қимматли қоғозларга жойлаштириш таваккалчилиги, операцияларни амалга оширишдан зарар кўриш ёки кутилаётган фойдани олмаслик эҳтимоли тушунилади. Тўғридан тўғри инвестицияларда кўрилиши мумкин бўлган зарарлар ҳажми одатда венчур капиталининг ҳажмига тенг. Протфель инвестицияларида кўриладиган зарар ҳажми одатда сарфланган капитал миқдоридан кам бўлади.

Кўрилиши мумкин бўлган зарарнинг энг катта миқдори ва инвесторнинг ўз молиявий ресурслари ҳажмининг нисбати тавак-

калчилик даражасини кўрсатади, бу таваккалчилик коэффициентини ёрдамида ҳисобланади:

$$K_2 = \frac{Q_m - \text{максимал имконият даражасидаги зарар миқдори}}{P - \text{(хусусий) молия ресурслари ҳажми}}$$

Бозор конъюнктурасини ўрганишнинг фундаментал усуллари ёрдамида сурункали инвестиция таваккалчилигини анча аниқ прогноз қилиш мумкин. Конъюнктурани таҳлилдан ўтказиш бозорнинг ҳолатини кузатиш ва унинг ривожланишини прогноз қилишни назарда тутати. Бозорни кузатиш, унга баҳо бериш ва ундаги ҳаракатларда тенденцияларни аниқлаш “мониторинг” тушунчаси билан бирлаштирилган.

Таваккалчилик омилени эътиборга олиш инвестор томонидан маълум ҳақ олинishiга асосланади. Молия менежментида тажрибали инвесторлар таваккалчилик учун ҳақ тўлашни талаб этади, бу ҳақ куйидаги формула билан ҳисоблаб чиқарилади:

$$K = i_c + i_n,$$

бу ерда K – талаб этилган даромад нормаси;

i_c – даромаднинг таваккалчиликдан холи нормаси;

i_n – таваккалчилик ҳақи.

Мазкур қоида инвестиция таваккалчилигини ҳисобга олишда, яъни пулнинг қадрсизланишини ҳисобга олишда қўлланади.

$$i_{\min} = (1+K_n)(1+U)$$

i_{\min} – зарур даромадлилилик нормаси;

K_n – зарур даромадлилилик даражаси;

U – инфляция.

Инвестициялашнинг муҳим қондаси қимматли қоғозларга қўйилмалардан олинган даромад инвесторнинг таваккалчилигига тўғри пропорционал бўлишини назарда тутати. Қимматли қоғозларнинг даромадлилиги билан тегишли таваккалчилик ўртасида тўғридан тўғри алоқа мавжудлигини жаҳон статистикаси ҳам тасдиқлайди. Таваккалчиликнинг тўлиқ истисно этилиши корхоналарнинг молиявий фаолиятида жуда кам учрайдиган ҳодиса.

Таваккалли қимматли қоғозлар - Кафолатли қимматли қоғозлар
бўйича даромад бўйича даромад

Таваккал қиймати = _____

Ўртача даромаддан таваккалли қимматли
қоғозлар бўйича даромаднинг ўртача оғиши

2.10. Молия менежментида солиққа тортишнинг аҳамияти

Солиққа оид қонун ҳужжатларини, айниқса, даромаддан олин-
надиган солиқларни яхши билиш молия менежменти учун ўта му-
ҳим аҳамиятга эга. Молия менежери:

- солиқ тузилмасининг принциплари ва мезонларини;
- солиққа тортиладиган даромадни ҳисоблаш усулиқасини;
- иқтисодий ва ижтимоий ривожланишни рағбатлантирадиган ёки рағбатлантирмайдиган имтиёзлар ва санкцияларни;
- солиқ ставкалари даражасини, уларнинг турли тижорат ту-
зилмалари учун бир хиллаштирилган ёки табақалаштирилган хусу-
сиятини;

- солиқ рағбатлантирувчи роль ўйнаши учун йўл қўйилган
чегара миқдорини ва корхонадан олиннадиган даромад солиқлари-
нинг даврийлигини;

- мазкур солиқнинг бошқа бюджетга ва бюджетдан ташқари
фондларга ажратмалар билан мувофиқлаштирилганлигини;
- амалдаги қонунлар доирасида солиқни қисқартириш имко-
нини берадиган усулларни билиши керак.

Маҳаллий бошқарув органларининг молия ходими амалдаги
қонун ҳужжатларида қандай солиқ имтиёзлари мавжудлигини яхши
билиши ва барқарор ижтимоий-иқтисодий фаолиятни таъминлаш
учун улардан мумкин қалар тўлиқ фойдаланиши лозим.

Солиқ имтиёзларини уларнинг рағбатлантирувчи йўналиши-
га қараб гуруҳлаш мумкин:

- моддий соҳани илмий-ишлаб чиқариш нуқтаи назаридан
ривожлантириш ва уй-жой қурилишини ривожлантиришга кўмак-
лашувчи солиқ имтиёзлари;

- кичик бизнесни (айниқса, унинг дастлабки босқичида), шу-
нингдек иқтисоднинг ижтимоий муҳим тармоқлари, масалан, қиш-
лоқ хўжалигини катта солиқлардан ижтимоий муҳофаза қилувчи
имтиёзлар;

- ижтимоий муҳофазани таъминловчи, жумладан ишлаб чи-
қаришга пенсионерлар, ногиронлар, ёшлар, кўп болали оналар ва

бошқаларни жалб этувчи, хайрия фаолиятини рағбатлантирувчи имтиёзлар;

- бошқа солиқ имтиёзлари, шу жумладан чет эл фирмалари ва қўшма корхоналарнинг фаолиятини ташкил этувчи солиқ имтиёзлари.

Биринчи туркумга мансуб имтиёзлар молия менежменти учун, айниқса, инвестиция лойиҳаларини танлаш ва прогноз қилишда муҳимдир.

2.11. Амортизация

Амортизация – бу асосий фондларнинг мунтазам йиғилиб борадиган эскиришининг қиймат ифодаси, яъни тегишли активлар қийматини оддий ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришдир.

Амортизация – ҳўжалик фаолиятининг барча босқичларида такрор ишлаб чиқариш ва фан-техника тараққиётининг муҳим манбаидир.

Ҳисобланадиган амортизация ҳажми барқарор катталикларга – асосий воситалар, номоддий активларнинг ўртача йиллик қиймати ва қонун ҳужжатлари билан белгиланадиган амортизация нормаларига боғлиқ. Биринчи ва иккинчи кўрсаткичлар – ҳисобланадиган амортизация миқдори боғлиқ бўлган омиллардир. Методологик жиҳатдан улар жиддий тартибга солинган. Инфляция шароитларида асосий фондларнинг қийматини ҳар йили индекслар ёрдамида қайта кўриб чиқиш лозим.

Асосий фондлар қийматининг ўзгариш индекси ахборот молия менежерига фақат ҳисоботларда акс эттириш учун эмас, молиявий ресурсларнинг самарадорлигини режалаштириш, прогноз қилиш ва уларга баҳо бериш учун ҳам зарур.

Амортизациядан самарали фойдаланиш фан-техника тараққиётини ривожлантириш учун молиявий рағбатлар яратеди. Бундай рағбатлар жумласига куйидагилар киреди:

1. Жадал амортизация механизми;
2. Даромад солиғи имтиёзлари;
3. Асосий фондлар қиймати ва давлат томонидан қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган амортизация нормаларига тузатиш киритиш;
4. Кичик ва ўрта бизнеснинг алоҳида тижорат тузилмалари учун амортизацияни ҳисоблаш ва ундан фойдаланишнинг махсус тартибини жорий этиш.

Юқорида зикр этилган рағбатларни батафсил кўриб чиқамиз.

1. Жадал амортизация деганда одатда амортизация ажратмалари нормасини икки барабар ошириш тушунилади, бинобарин, асосий фондларнинг ўзини оқлаш муддати икки барабар қисқаради, эски фондларни ҳисобдан чиқариш тезлашади, демак, янги фондларга молиявий қўйилмалар рағбатлантирилади. Жадал амортизация натижасида ўзини оқлаган асосий воситалар жисмонан эскирган бўлмаса ҳам, уларни ҳисобдан чиқариш ишлаб чиқаришга фан-техника инқилоби шароитларида мунтазам пайдо бўлаётган янада самарали техникани жорий этиш имконини беради.

Шундай қилиб, жадал амортизациянинг мақсади ва вазифаси:

- 1) фан-техника тараққиётини мотивлаштириш;
- 2) фан-техника тараққиётини молиялаштириш учун маблағларнинг манбаларини икки барабар қўпайтириш;
- 3) техниканинг маънавий эскириши натижасида кўриладиган зарарларнинг олдини олишдан иборат.

2. Даромад солиғи имтиёзлари асосий фондларни янгилашга капитал қўйилмаларни жалб этишда амортизациядан мажбурий тартибда ва тўлиқ фойдаланиш билан боғлиқ, чунки фақат шунда бир хил мақсадга йўналтирилган фойда даромад солиғидан озод қилинади. Бу тўғридан тўғри инвестицияларни ривожлантиришга жуда катта туртки беради. Бунда амортизация фонди муҳим ўрин тутди.

3. Амортизацияни давлат томонидан тартибга солиш муҳим аҳамиятга эга. Инфляция омилини ҳисобга олиш ва уни силлиқлашдан ташқари, бу молиявий таъсир кўрсатиш чоралари у ёки бу тармоқлар ва ишлаб чиқаришларни ривожлантиришда ягона техникавий сиёсатни белгилаб беради.

2.12. Хўжалик юритишни молиявий таъминлаш

Молия ресурсларининг ҳаракати негизида капиталнинг ҳаракати ётади, шунинг учун ҳам капиталнинг айланиши ва пул ҳаракати билан боғлиқ муносабатлар молия менежменти усуллариининг мазмунини ташкил этади. Молия менежменти усуллари деганда муайян мақсадга эришиш учун бошқарув объектига пул муносабатларининг таъсир кўрсатиши усуллари тушунилади. Таъсир йўналишларига қараб молия менежментининг усуллари қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

- 1) пул маблағларини ўтказиш усуллари;
- 2) капитал ўсиши учун уни жойлаштиришга йўналтирилган усуллар;

3) спекулятив хусусиятга эга усуллар;

4) капиталнинг катта даромад келтириш лаёқатини сақлаш усуллари.

Пул маблағларини ўтказиш усуллари харид қилинган товарлар (ишлар, хизматлар) учун ҳисоб-китоб қилиш усулларини билдиради. Мазкур товарларнинг олди-сотдиси билан боғлиқ пул муносабатлари уларнинг негизини ташкил этади.

Капитал ўсиши учун уни жойлаштириш — бу капитални узоқ муддатли жойлаштириш билан боғлиқ инвестиция битими. Шунинг учун ҳам капитални жойлаштириш усуллари мазкур капитал ҳисобидан унинг ўсиши кўринишида даромад олишни назарда тутали.

Спекулятив операция сотиш ва харид нархлари (курслари)даги тафовут, қарз олиш ва кредит бериш фоизларидаги тафовутлар кўринишида даромад олиш бўйича қисқа муддатли битим демакдир.

Капиталнинг катта даромад келтириш лаёқатини сақлаш усуллари деганда таваккалчилик ва хўжалик вазиятининг ноаниқлиги ша-роитида капиталнинг ҳаракатини бошқариш усуллари тушунилади.

Пул маблағларини ўтказиш

Кредит карточкаси (қарз варақаси) — банк ёки махсус кредит муассасалари томонидан чиқарилган ёзма пул ҳужжати. У тегишли муассасанинг счёти борлиги ва хизматларни нақд пулсиз амалга оширишига кафолат беради. Мижоз кредит карточкасини кўрсатиб савдо ва хизмат кўрсатувчи корхоналар счётига қўл қўяди. Ҳисоб-китоблар эса ўша кредит карточкасини чиқарган муассасалар томонидан амалга оширилади. Кредит карточкасини чиқарган муассаса ундан фойдаланаётган шхалардан тўловлар олиб турали.

Дебит карточкаси — банклар товар ва хизматларга ҳақ тўлаш, банкоматлардан нақд пуллар олиш учун ўз омонатчиларига берадиган тўлов-ҳисоб-китоб ҳужжати. Карточка эгасининг ҳисобварағидаги пул миқдори дебит карточкасига кодлаштирилган бўлади. Дебит карточкалари бўйича ҳақ тўлашда тўловчининг карточкадаги кодлаштирилган пул миқдоридан тегишли сумма бевосита чиқариб ташланади.

Смарт-карта — микропроцессор ўрнатилган пластик карточка, унинг дебит карточкасидан фарқи шунда. Смарт-карта тез ҳисоб-китоб қилиш имконини беради, чунки эмитент банки билан телефон орқали алоқа боғлашни талаб этмайди.

Тўлов топшириқномаси — хўжалик юритувчи субъектнинг ўз ҳисобварағидан бошқа хўжалик юритувчи субъектнинг ҳисобвара-

фига маълум пул суммасини ўтказиш тўғрисидаги топшириғи. Тўлов топшириқномалари томонларнинг келишувига кўра муддатли, узоқ муддатли, муддати узайтирилган бўлиши мумкин.

Тўлов талабномаси – топшириғи – сотувчининг харидорга қўйган шартнома бўйича етказиб берилган товарлар учун ҳақни унга тақдим этилган ҳисоб-китоб ва юк ҳужжатларига асосан банкни четлаб ўтиб тўлаш ҳақида талаби ифодаланган ҳисоб-китоб ҳужжати. Тўловчи, имкониятни аниқлаб, унга хизмат кўрсатувчи банкка сотувчининг ҳисобварағига акцептланган суммани ўтказиш учун бую ҳужжатни топширади.

Молия менежменти усуллари

Пул маблағларини ўтказиш	Капитал ўсиши учун уни жойлаштириш	Спекулятив операциялари	Капиталнинг катта даромад келтириш лаёқатини сақлаш
кредит карточкалари дебит карточкалари смарт-карталар тўлов топширик-номаи тўлов талабномаси – топшириғи аккредитив чек билан ҳисоб-китоб қилиш банк ўтказмаси очик счёт бўйича ҳисоб-китоблар шикассо трансферт	депозит омонатлар жорий ижара рента лизинг селеш траст ивжениринг трастнинг франчайзинг эккаутинг бенчмаркинг молиявий кредит реинжениринг фирма кредити факторинг форфейтнинг очик счёт бўйича кредит векселли кредит акцент кредити овердрафт ўзини ўзи кредитлаш	репорт депорт курс тафовуллари билан операциялар СвоП операциялари валюта арбитражи фоида арбитражи валюта чайковчилиги лидэ энд легз	Суғурта хежирлаштириш гаров ипотека қимматбаҳо металлларни тсзаврация қилиш диверсификация лимитлаш қўшимча ахборотни эгаллаш ўзини ўзи суғурта қилиш

Аккредитив — маҳсулот олувчининг тўламай қолиши ёки ўз вақтида тўламай қолишидан экспорт қилувчини ҳимоя қиладиган ҳужжат. Жўнатилган маҳсулотларга ҳақ тўлаш бўйича барча мажбуриятлар тўлалигича аккредитивни очган банк зиммасига ўтади. Аккредитивни очиш бўйича сарфланган барча харажатларни одатда маҳсулот олувчилар тўлайди. Чақириладиган, чақирилмайдиган, тасдиқланган, тасдиқланмаган, ўтказиладиган, айланувчи (қайта тикланадиган), қопланган, қопланмаган аккредитивлар тафовут этилади.

Чек билан ҳисоб-китоб қилиш. Чек - қимматбаҳо қоғознинг бир тури: қонунчиликда кўрсатилган шаклга эга махсус пул ҳужжати. Чекни имзолаганнинг жорий ҳисобидан муайян суммани бериш ёки бошқа ҳисобга ўтказиш ҳақида топшириқ. Чек тўлов жараёнини тартибга солиш мақсадида қўлланади.

Инкассо — банк ҳисоб-китобларидаги баъзи тўловларни амалга оширувчи махсус операция. Масалан, маҳсулот сотувчи корхоналар молларни тегишли (савдо) ташкилотларига жўнатгандан кейин ўша мол ҳужжатларини банкка қўяди. Мана шу тартибда ҳужжатларнинг банкка қўйилиши инкассо деб юритилади. Инкассо жараёнлари тартибини давлат банки белгилайди. Инкассо халқаро ҳисоб-китобларда жуда кенг қўлланилади.

Банк ўтказуви, очиқ счёт бўйича ҳисоб-китоблар — бу фавқулодда импорт операциялари учун ҳисоб-китоб қилиш шакллариدير.

Капитал ўсиши учун уни жойлаштириш

Кредитлашнинг уч тури мавжуд:

1. Хўжалик юритувчи субъектнинг фаолиятини пул маблағларини тўғридан тўғри бериш йўли билан кредитлаш (молиявий кредит).

2. Ҳисоб-китобларнинг бир тури, яъни муддати кечиктирилган ҳисоб-китоблар кўринишида кредитлаш (тижорат кредити).

3. Бир томон иккинчи томонга буюмни мулк қилиб бериши кўринишида кредитлаш (товар кредити).

Таъминланишига қараб банк кредитлари, яъни таъминланмаган кредитлар ва таъминланган кредитлар тафовут этилади. Таъминланган кредитлар вексель кредитлари (векселни харид қилиш ёки гаровга қўйиш), товар кредитлари, фонд кредитлари (қимматли қоғозларни гаровга қўйиш), ипотека кредитлари (кўчмас мулкни гаровга қўйиш)га бўлинади. Қайтариш хусусиятига қараб бирварақай қайтариладиган ва бўлиб-бўлиб қайтариладиган кредитлар тафовут этилади.

Факторинг — энди фаолият бошлаган кичик ва ўрта фирма-ларга молиявий ёрдам кўрсатишга қаратилган хизматнинг энг замонавий кўринишларидан бири. Факторинг қуйидаги асосий қоида асосида иш юритади: фирма ўз мижозларидан уларнинг ўз мижозларига бўлган талабларини сотиб олади ва икки-уч кун ичида мижозларнинг 70-90 фоизи талаби учун аванс тўлайди. Мижоз қолган 30-10 фоиз талаб учун ҳақни ўз мижозларидан пул келиб тушганидан кейин олади. Бу шаклдаги хизмат экспортчига жўнатган моли учун юз фоиз ҳақ олиш кафиллигини беради.

Форфейтинг деганда ташқи савдони векселни сотиб олиш йўли билан молиялаштириш тушунилади. Бунда векселни сотиб олувчи тўловчининг тўлай олмаслик хавф-хатарини тўлиқ ўз зиммасига олади.

Айтайлик, тижорат банки ўз мижози бўлган товар сотувчисининг векселни сотиб олди. Тўлов муддати келган пайтда сотувчи векселда кўрсатилган суммани тўлай олмай қолди, дейлик. Бунда банк векселни сотган корхонага ўз эътирозини билдира олмайди. Чунки вексель форфейтинг шаклида тўлиқ сотиб олинган эди.

Очиқ счёт орқали кредит бериш усулининг мазмуни шундаки, харидор товарга буюртма бериши биланоқ у юклар жўнатилади, тўлов эса белгиланган муддатларда вақти-вақти билан амалга оширилиб борилади. Бунда харидор ҳар гал товар олишда кредитни расмийлаштириб ўтирмайди, яъни кредитга мурожаат қилмайди.

Овердрафт — қисқа муддатли кредитнинг бир шакли. Банк томонидан ўз мижози ҳисобидаги қолдиқдан кўп бўлган маблағни ҳисобдан чиқариши. Овердрафтда мижознинг жорий ҳисобига ёзиладиган қарзларни тўлаш учун барча сумма йўналтирилади. Шунинг учун қарзнинг ҳажми маблағ келиб тушиши билан ўзгариб туради.

Депозит — пул маблағлари ёки қимматли қоғозларни банкка сақлашга топшириш. Депозитлар банк кредит капиталини шакллантириш манбаидир. Депозитга банк ҳақ тўлайди. Депозит ҳисоб варақларидаги омонатлар бўйича фоизлар ёзилади.

Траст операциялари — ишончномага асосан бошқариш. Банкларнинг мижоз мулкни бошқариш операцияларини амалга ошириши ҳамда мижознинг топшириғи билан ва унинг манфаатларида ишончли шахс ҳуқуқида бошқа хизматлар кўрсатиши. Мулкнинг эгаси траст муассиси ҳисобланади. Жисмоний шахс ёки тижорат ташкилоти ишончли бошқарувчи бўлиши мумкин.

Рента — капитал, облигация, мулк, кўчмас мулк ҳисобидан

мунтазам олиб туриладиган, олувчидан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишни талаб этмайдиган даромад. Рентага доимий тўловлар оқими деб қараш мумкин. Рентанинг параметрлари:

- рента абзоси — ҳар бир алоҳида тўлов миқдори;
- рента даври — икки изчил тўловлар ўртасидаги оралиқ;
- рента муддати — рентанинг биринчи давридан бошлаб сўнгги даврининг охиригача бўлган вақт;
- фоиз ставкаси — тўлов муддатининг кечиктирилганлиги учун олинадиган ҳақ.

Ижара — мулккий қарз бериш, Ўзбекистон Республикаси ФК билан тартибга солинади. Ижара деганда мол-мулкка шартнома асосида ҳақ эвазига муддатли эгаллик қилиш ва ундан фойдаланиш тушунилади. Мол-мулк ижараси жорий ижара бўлиб, қуйидаги шартларда амалга оширилади:

1. ижара шarti — ижарагирнинг вақтинчалик талабларини қондириш;

2. ижара муддати шартномада белгиланиб, мазкур муддат тузганидан кейин мулк ижарачига қайтарилади;

3. мол-мулк ижарачининг мулки ҳисобланади;

4. ижарага олинган мулкнинг нобуд қилиниши ёки унга шикаст етказилиши хавфи шартнома шартларида белгилаб қўйилади.

Лизинг — машина, жиҳозлар, транспорт воситалари ва ишлаб чиқариш объектларини узоқ муддатли ижарага олиш. Лизинг компаниялари юқорида зикр этилган воситаларни сотиб олиб, уларни ижарачиларга бир неча йилга фойдаланишга беради. Лизинг бир томондан ижарачининг вақтинчалик фойдаланилмай ётган фондларидан даромад олишини таъминласа, иккинчи томондан ижарагирга ишлаб чиқаришни нисбатан кам сармоя билан амалга ошириш учун имконият яратади. Лизинг шартномаларида ижарага берилётган жиҳоз ва воситаларни кейинчалик ижарагирга сотиш келишувлари ҳам ўз ифодасини топиши мумкин.

Селинг — лизинг турларидан бири. Селинг мулккий қарз шартномаси билан тартибга солинадиган мажбурият шакли бўлиб, мулкдорнинг ўз мулкидан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқини маълум ҳақ эвазига селинг-компанияга беришини назарда тутати. Бунда мулкдор фойдаланишга берилган мулкнинг эгаси бўлиб қолади ва талабга биноан қайтариши мумкин.

Инжиниринг — ишлаб чиқариш корхоналари, бирлашмалари ва объектларини қуриш бўйича тижорат қоидаларига асосланган

муҳандислик-маслаҳат хизматлари. Инжиниринг объектга жойланган капиталнинг самарадорлигини оширишнинг муҳим усулидир. Унга хизматларни экспорт қилиш (билим, технология, тажрибани бериш)нинг маълум шакли деб қаралади.

Рейнжиниринг — бу ҳўжалик юритувчи субъектнинг рақобатбардошлиги ва молиявий барқарорлигини ошириш мақсадида унинг ишлаб чиқариш-савдо ва инвестиция жараёнларини ташкил этиш ва бошқариш тизимларини қайта қуриш бўйича муҳандислик-маслаҳат хизматларидир. Инқирозли рейнжиниринг ва ривожланиш рейнжиниринги тафовут этилади.

Трансинг — капитални тadbиркорликка дастлабки жойлаштиришдан олинган фойдан қимматли қоғозларга жойлаштириш йўли билан иккиламчи даромад олиш усули. Трансинг — капитал жамғаришнинг самарали усулларидан бири.

Франчайзинг — технология ва товар белгисига лицензияларни ўтказиш ёки сотиш тизими. Франчайзингнинг моҳияти шундаки, бозорда катта обрўга эга бўлган фирма ўз технологияси ва ўз товар белгиси билан фаолият кўрсатиш ҳуқуқини маълум шартларда истеъмолчиларга номаълум фирмага беради ва бунинг эвазига ундан маълум ҳақ (даромад) олади.

Эккаутинг — молиявий ахборотнинг ҳар хил турларини тўплаш, қайта ишлаш, таҳлилдан ўтказиш ва расмийлаштириш билан боғлиқ тadbиркорлик соҳаси.

Бенгмаркинг — бу бошқа ҳўжалик юритувчи субъектларнинг, шу жумладан ўз рақибларининг ижобий тажрибаси ва ютуқларидан ўз фаолиятида фойдаланиш мақсадида уларнинг фаолиятини ўрганиш усулидир. Моҳият эътибори билан бенгмаркинг — бу маркетинг ва молия разведкаси.

Спекулятив операциялар

Репорт — муддатли битим, бунда қимматли қоғозлар ёки валюта эгаси уларни биржада маълум муддатдан сўнг янги, нисбатан юқори нархда сотиб олиш мажбурияти билан банкка сотади. Сотиб ва харид нархи ўртасидаги тафовут кредит учун тўланадиган ҳақни ташкил этади. Бу тафовут ҳам “репорт” деб аталади. Репорт қимматли қоғоз ва валюта қимматини оширишга йўналтирилади.

Депорт — репортга қарама-қарши муддатли операция. Депорт битими биржада курс тафовути кўринишида фойда олиш мақсадида қимматли қоғозлар курси пасаяди деган умидда тузилади.

Курс тафовутларига асосланган операциялар. Ҳўжалик юритув-

чи субъектнинг валюта ҳисоб варағида валютада ва сўмда, яъни МБнинг операция амалга оширилган кунгача булган курсида юритилади. Ҳисобот даврининг якуни мусбат ёки манфий бўлиши мумкин.

Своп — икки субъект ўртасида мажбуриятлар ёки активларнинг тузилишини яхшилаш, хавф-хатарлар ва харажатларни камайтириш мақсадида бундай мажбуриятлар ёки активларни айирбошлаш бўйича валюта операцияси. Валюта свопи ва фоизли своп айниқса кенг тарқалган.

Валюта арбитражи — бу валюта курсларининг тафовутидан фойда олиш мақсадидаги валюта олди-сотди операцияси. Замондаги, макондаги валюта арбитражи, оддий ва мураккаб арбитраж турлари мавжуд.

Фоиз арбитражи — корхоналарнинг валюта (конверсия) ва депозит операцияларини ўзида мужассамлаштирган, турли валюталарнинг фоиз ставкаларидаги тафовутлар ҳисобидан фойда олиш мақсадида қисқа муддатли активлар ва пассивларнинг валюта тузилишини тартибга солишга йўналтирилган битим.

Валюта чайқовчилиги — валюта курсларининг вақтда ёки турли бозорларда ўзгаришидан фойда олиш мақсадида амалга ошириладиган операция.

Лидз энд лэгз — валюта операцияларининг молиявий ёки бошқа наф кўриш мақсадида ҳисоб-китобларнинг муддатларини бошқариш (тезлатиш ёки кечга суриш) билан боғлиқ тури. Лидз энд лэгз тўлов муддатлари ва шартларини ўзгартириш йўли билан шартнома томонларининг келишуви кўринишида расмийлаштирилади. Лидз энд лэгзнинг асосий шакллари:

1) товар ва хизматларга узоқ муддатли ҳақ тўлаш ёки тўловларни кечиктириш;

2) тижорат операцияси муддатини ортга суриш ёки уни кредитга расмийлаштириш;

3) даромадларни репатриация қилиш, фоизлар, дивидендлар тўлаш ёки кредитларни қайтаришни жадаллаштириш (секинлаштириш). Репатриация қилиш — эмитент-мамлакатга чет элдан ўтказиш;

4) чет эл валюта маблағларини олувчи томонидан тушумни миллий валютага конверсия қилиш муддатларининг тартибга солиниши ва валюта таваккалчилигини суғурта қилиш операцияларининг шартларини бошқариш.

Капиталнинг катта даромад келтириш лаёқатини сақлаш

Қимматбаҳо металлларни тезаврация қилиш – омонатларни жамғариш, яъни капитални жамғариш усулларидан бири. Олтинни тезаврация қилиш – олтин эгалари томонидан уни хазина ёки суғурта фондлари кўринишида жамғариш.

Суғурта – инсон фаолиятининг турли соҳаларида содир бўладиган табиий офатлар, фавқулодда ҳодиса ва бошқа воқеалар натижасида етказилган зарар ҳамда талафотларни жисмоний ва юридик шахслар тўлаган суғурта бадаллари (суғурта пули)дан ҳосил қилинадиган пул фондлари ҳисобидан тўлиқ ва қисман қоплаш йўли билан жисмоний ва юридик шахслар манфаатлари суғурталанишига таъминлашга доир муносабатлар.

Ҳежирлаштириш – валюта таваккалчилигини суғурта қилиш; валюта курси ўзгарганда юз берадиган салбий оқибатларни тугатишда қўлланиладиган усулларни ифодалаш учун банк, биржа ва тижорат фаолиятида кўп қўлланиладиган атама.

Гаров – мажбуриятни таъминлаш усули, бунда гаровни сақловчи кредитор қарздор мажбуриятларини бажармаган тақдирда мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқини қўлга киритади.

Ипотека – бу кредиторнинг қарз олувчига нисбатан даъвосини таъминлаш учун мулкни гаровга қўйиш.

Молия менежерининг касбий ҳуқуқ ва мажбуриятлари қуйидагича гуруҳланади:

А) бюджет параметрларининг бажарилишини мунтазам назорат қилиш, даромадлар ва тушумни кўпайтириш, харажатлар ва ажратмаларни мақбуллаштириш, даромадларни харажатлардан ошириш ҳақида қайғуриш;

Б) режалаштириш, таҳлилдан ўтказиш, қарорлар қабул қилиш;

В) қўл остидаги хизматларда ишлайдиган ҳар бир ходимнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаш;

Г) молия хизмати ҳужжатларига имзо чекиш;

Д) ҳисобга олиш-таҳлилдан ўтказиш, инвестиция, тақсимлаш сиёсатида молиявий стратегияни ишлаб чиқиш ва белгилаш ва ҳ.к.

Рўйхатни давом эттириш ва тўлдириш мумкин. Молия менежери ташкилотчилик қобилиятига, одамлар билан муомала қилиш маҳоратига эга бўлиши, молия ишининг самарадорлигини ошириш учун ишга доир муносабатларда бағрикент ва бардошли бўлиши керак.

Қисқача хулосалар

1. Молия менежменти бошқариш тизими сифатида молия ресурсларининг ҳаракатини ва мазкур ҳаракат жараёнида хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида юзага келадиган молиявий муносабатларни бошқаришни назарда тутди. Бу ҳаракат ва муносабатларни қандай қилиб самарали бошқариш мумкин, деган саволга жавоб молия менежментининг мазмунини ташкил этади. Молия менежменти - бу молияни бошқариш мақсадларини ишлаб чиқиш ҳамда молия механизмининг усуллари ва воситалари ёрдамида уларга таъсир кўрсатиш жараёнидир.

2. Молия менежменти бошқарув стратегияси ва тактикасини ўз ичига олади. Стратегия – бу қўйилган мақсаднинг умумий йўналиши ва мазкур мақсадга эришиш воситаларидан фойдаланиш усулидир. Мазкур усул қарорлар қабул қилишнинг маълум қоидалари ва чеклашлари тўпламига эга. Стратегия қарорнинг қабул қилинган стратегияга зид бўлмаган вариантга эътиборни қаратиш имкони беради. Қўйилган мақсадга эришилганидан кейин стратегия мазкур мақсадга эришиш йўналиши ва воситаси сифатида ўз аҳамиятини йўқотади. Янги мақсадлар янги стратегияни ишлаб чиқишни талаб этади. Тактика - бу муайян шароитларда қўйилган мақсадга эришишнинг муайян усуллари ва усулларидир. Бошқариш тактикасининг вазифаси хўжаликни юритишнинг айна вазиятида энг мақбул қарорни ҳамда бошқариш усуллари ва усулларининг энг мақбуллари танлашдан иборатдир.

3. Ҳар қандай бошқарув объекти бу яхлит тузилма ҳосил қиладиган ўзаро таъсирга киришувчи элементлар мажмуидан ташкил топган тизимдир. Молия тизими кирадиган ижтимоий-иқтисодий тизимнинг асосий хоссаси шундаки, унинг негизида одамларнинг манфаатлари ётади. Ҳар қандай тизим элементлардан ёки айна тадқиқот шартларида тизимдан ажратиб бўлмайдиган кичик тизимлардан таркиб топади. Бинобарин, элемент ҳамisha тизимнинг таркибий қисми ҳисобланади. Хўжалик юритувчи субъектнинг молиясида мазкур субъект таркибий бўлимининг молиясига тизимнинг ажралмас элементи деб қаралади.

4. Молия менежментида энг муҳими – бошқарув объектининг молиявий манфаатларига жавоб берадиган мақсадни тўғри қўйишдир. Молия менежменти жуда жўшқин жараён. Унинг иш самардорлиги молия бозори, молиявий вазият ва бошқарув объектининг

молиявий ҳолатидаги ўзгаришларга тез мослаша билишга кўп жиҳатдан боғлиқ. Шунинг учун ҳам молия менежменти бошқарувнинг стандарт усуллари билишга, муайян молиявий вазиятга тез ва тўғри баҳо бера олишга, вазиятдан чиқишнинг мақбул йўлини тез топиш қобилиятига асосланиши лозим.

5. Молия менежменти бошқариш органи сифатида бошқарув аппарати, яъни хўжалик юритувчи субъектни, маъмурий минтақани бошқаришнинг бир қисми (маҳаллий бошқарув) кўринишида бўлади. Молия менежменти тадбиркорлик фаолиятининг шакли сифатида молиявий фаолиятни соф маъмурий, буйруқбозлик йўли билан бошқариб бўлмаслигини кўрсатади. Молия менежменти атроф муҳитдаги ўзгаришларга фаол эътибор берадиган ижодий фаолиятни назарда тутати.

6. Молия механизми деганда молия ресурсларини ташкил этиш, режалаштириш ва улардан фойдаланишда ўз ифодасини топувчи молиявий воситаларнинг таъсири тизими тушунилади. Молия механизмнинг тузилишига бешта ўзаро боғлиқ унсурлар: молиявий усуллар, молиявий воситалар, ҳуқуқий таъминот, норматив таъминот ва ахборот билан таъминлаш киради.

7. Маҳаллий бошқарув органининг молия менежери кўчмас мулкни баҳолаш усуллари яхши билиши лозим, чунки маҳаллий бошқарув органлари ўз ихтиёридаги кўчмас мулкни ижарага бериши, сотиши мумкин. Кўчмас мулкнинг қийматида турли омиллар таъсир кўрсатади. Бу омиллар муттасил ўзгариб туради, шунинг учун ҳам кўчмас мулкнинг баҳоси фақат маълум санагача амалда бўлади. Кўчмас мулкнинг бозор баҳосига бўлғуси иқтисодий шароитларнинг инъикоси деб қаралади.

8. Молия менежментида жорий сарф-харажатларни бошқариш ишлаб чиқариш фаолияти натижаларига боғлаб ўрганилади. Молия менежерининг вазифаси айланма капиталнинг мақбул даражасини аниқлашдан иборат. Агар айланма капитал миқдори паст аниқланган бўлса, корхонада ҳамиша пул маблағларининг тақчиллиги сезилади, ликвидлилик даражаси паст бўлади, натижада ишлаб чиқариш жараёнида узилиш содир бўлади, даромадлар бой берилади. Жорий активлар жорий мажбуриятлардан қанча кўп бўлса, корхонанинг ликвидлиги шунча катта бўлади. Аммо айланма маблағларга бўлган мақбул эҳтиёжга нисбатан бундай маблағлар кўпайиб кетса, бу уларнинг айланувчанлиги сусайишига олиб келади ва даромад миқдорини камайтиради.

Шундай қилиб, айланма маблағларни бошқариш стратегияси корхонанинг тулашга ласқатини таъминлашга ҳамда айланма маблағларнинг мақбул ҳажми ва тузилишини аниқлашга асосланади.

9. Ҳар қандай хўжалик фаолиятини амалга оширишнинг вазиятга боғлиқ томони бўлиб, шу фаолиятнинг охири нима билан туғашини ноаниқ, омад юришмаса, оқибатда зарар кўриш мумкин. Таваккалчилик фойдадан маҳрум бўлиш ва бошқа сабабларга кўра зарар кўриш сингари ёмон оқибатлар рўй бериши эҳтимоли билан ифодаланади. Молиявий таваккалчиликни бошқаришдан мақсад - қандай шароитда бўлмасин, фойданинг минимал даражадан паст бўлишига йўл қўймаслиқдир.

Таъсир кўрсатиш объектига қараб молиявий хавф-хатарлардан ҳимоя усуллари икки хил бўлади: жисмоний ҳимоя, иқтисодий ҳимоя. Жисмоний ҳимоя деганда сигнализация воситалари ўрнатиш, сейфлар сотиб олиш, маҳсулот сифатини назорат қилиш системаларини ўрнатиш, қўриқлашни таъминлаш ва ҳоказолар тушунилади. Иқтисодий ҳимоя қўшимча харажатлар даражасини прогноз қилиш, кўрилиши мумкин бўлган зарарнинг оғирлиги даражасига баҳо бериш, хавф-хатарларни ва уларнинг оқибатларини бартараф этиш учун молия механизидан фойдаланишни назарда тутати.

Таваккалчиликни бошқаришнинг тўрт усули маълум: таваккалчиликни оғоҳлантириш, зарар кўрилишининг олдини олиш ва назорат қилиш, суғурталаш, зарарни қоплаш.

Молиявий таваккалчилик масаласини ҳал қилишнинг муайян воситасини танлашда инвестор қуйидаги принциплардан келиб чиқиши лозим:

- *ўз капиталининг имкониятлари доирасидагина таваккал қилиш керак;*
- *камни деб кўп билан таваккал қилмаслик керак;*
- *таваккалчилик оқибатларини олдиндан кўра билиш зарур.*

Муҳокама ва назорат қилиш учун саволлар

1. Молия менежментининг қайси турлари ва босқичларини биласиз?
2. Молия менежментининг функцияларини санаб беринг.
3. Молия менежменти бошқарув комплекси сифатида қандай кўринишга эга?
4. Молиявий механизм тушунчасини таърифлаб беринг.
5. Молия ресурслари ва капиталини бошқаришнинг асосий усулларини тавсифлаб беринг.
6. Даромад келтирадиган қўчмас мулк қандай баҳоланади?
7. Корхонанинг жорий харажатларини бошқариш амалиётларига нималар киради?
8. Айланма маблағларни бошқаришга нималар киради?
9. Нима учун молиявий таваккалчиликни бошқариш зарур?
10. Молия менежери солиққа тортишнинг хусусиятларидан қандай фойдаланади?
11. Амортизация нимага хизмат қилади?
12. Хўжалик юритиш жараёнини молиявий таъминлашга нималар киради?

Асосий адабиётлар:

1. «Государственные и муниципальные финансы». М., «Финансы». 1999.
2. Грачева Е.Ю., Соколова Э.Д. «Финансовое право». М., «Новый юрист».1998.
3. Грачева Е.Ю., Соколова Э.Д. «Налоговое право». М., «Новый юрист».1998.
4. «Финансовый менеджмент». Под ред. Поляк. М., «Финансы». 1997.
5. «Экономика общественного сектора – основы теории государственных финансов». Под ред. Яковсона, М., «Аспект-Пресс». 1996.

III боб

Минтақа миқёсида бюджет ресурсларини бошқариш

3.1. Маҳаллий миқёсда молиявий сиёсат

Маҳаллий субъект миқёсида молиявий сиёсатни ишлаб чиқиш маҳаллий молия менежментида алоҳида аҳамиятга эга. Ялпи миллий маҳсулот айнан минтақаларда ишлаб чиқарилади, иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш ҳам шу ерда содир бўлади ва улар биргаликда бутун давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасини белгилайди.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда маҳаллий тузилмаларнинг ваколатлари ва маҳаллий тузилмалар ҳақидаги қонунчилик ривожланмаганлиги туфайли маҳаллий миқёсда молиявий сиёсат ишлаб чиқилмайди. Бундай шароитларда минтақаларнинг молиявий сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш усуллари ва механизмларининг аҳамиятини тушуниш ва уларни билиш алоҳида аҳамият касб этади. Жамиятда демократлаштириш жараёнларининг янада ривожланиши ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларига ваколатларнинг берилиши мазкур масаланинг аҳамиятини янада оширади.

Мавжуд иқтисод назариясини ўрганиш минтақа миқёсида молия сиёсатининг мақсади минтақа аҳолисининг бюджетдан таъминланганлигини ошириш, аҳоли жон бошига даромадлар миқдорини кўпайтириш ва мазкур минтақада турмуш даражаси ижтимоий меъёрларини таъминлашдан иборат эканлигини кўрсатади. Табиийки, бундай меъёрларни ишлаб чиқиш ва уларни тасдиқлаш масаласи кўндаланг бўлади. Бундай меъёрларнинг умумдавлат меъёрлари билан ўзаро алоқаси алоҳида аҳамиятга эга.

Бунда Ўзбекистон Республикасининг ҳудуди жуғрофий нуқтан назардан анча бир хиллигига қарамай, меъёрлар Қорақалпоғистон Республикаси ва Фарғона водийси вилоятлари, Бухоро, Жиззах вилоятлари ва бошқа вилоятлар учун бир хил бўлиши мумкин эмас.

Минтақавий меъёрлар ва умумдавлат меъёрларининг ўзаро алоқаси зарур, чунки минтақаларнинг бир қисми муқаррар равишда молия ресурсларининг донорлари, бир қисми эса – уларнинг реципиентларидир. Донор-минтақалар, табиийки, молия ресурсларининг нисбатан катта ҳажмига эгаллиги туфайли, ўзлари учун нисбатан катта меъёрларни ўрнатиш имкониятига эга бўладилар.

Бу ҳозирги вақтда мавжуд бўлмаган, вазифаси Ўзбекистон Республикасининг барча минтақалари учун юқорида зикр этилган меъёрларнинг ҳамда уларни ҳисоб-китоб қилиш усуликаларининг чегараларини белгилашдан иборат бўлган қонун ҳужжатларини тайёрлашни талаб этади.

Бундай ижтимоий меъёрларсиз Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг соғлиқни сақлаш, таълим соҳасидаги конституциявий ҳуқуқларини ва бошқа турмуш шароитларини таъминлаш мумкин эмас. Бундай ижтимоий меъёрларнинг мавжуд эмаслиги маҳаллий ҳокимият органларининг молиявий ҳолатига ва молиявий фаолиятининг натижаларига баҳо беришнинг объектив мезонлари ҳам йўқлигини билдиради. Масалан, маҳаллий бюджетнинг даромад қисми прогнозга нисбатан 120% га бажарилиши, аммо аҳолининг турмуш даражаси меъёрларда белгиланганига нисбатан пасайиши мумкин. Ва аксинча, бир хил харажатлар миқёсида бюджет маблағлари оқилона сарфланган тақдирда меъёрларни таъминлаш даражаси кўтарилиши мумкин.

Ресурслар билан таъминлаш минтақа молия сиёсатини ишлаб чиқишнинг ажралмас қисмидир. Макроиқтисодиёт нуқтаи назардан минтақаларнинг ишлаб чиқариш кучлари, шу жумладан меҳнат ёшидаги аҳоли сони, минтақа ҳудудидаги корхоналарнинг асосий фондлари, унинг табиий ресурслари, минтақа хусусий молиявий капиталининг миқдори, минтақа молия инфратузилмасининг ривожланганлиги молия сиёсатининг ресурсларидир.

Ишлаб чиқариш кучларининг юқорида зикр этилган унсурларини ишлаб чиқариш жараёнида ўзаро ҳамкорлик қилиш ҳар қандай минтақанинг товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш манбаи ҳисобланган, барча молиявий оқимларни — ҳам ташқи, ҳам ички молиявий оқимларни жамлайдиган иқтисодини вужудга келтиради. Мазкур оқимлар маҳаллий тузилмалар бюджетларининг даромад қисмларини тўлдиришнинг солиққа тортиладиган негизини ташкил этади.

Бинобарин, молиявий сиёсатни ишлаб чиқишда маҳаллий бошқарув органларининг молия органлари иқтисоддаги барча ижобий ва салбий силжишлар (ишсизликнинг ўсиши ёки қисқариши, маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатларининг ошиши, инвестициялар ҳажми ва уларнинг манбалари, қувватларнинг юкланганлиги)га, шунингдек табиий салоҳият, молия ресурсларининг ташқи оқимларига тўлиқ баҳо беришлари лозим.

Минтақанинг жамғарилган молия капитали миқдорини (банклар ва қиммагли қоғозлар бозори иштирокчиларининг активлари, суғурта компанияларининг захира фондларини), шунингдек кредит, суғурта ва инвестиция ташкилотларида ишлаётган мутахассисларнинг кадр салоҳиятини тўғри баҳолаш муҳимдир. Минтақанинг молиявий инфратузилмаси минтақа ресурсларининг муҳим турларидан бири ҳисобланади, чунки ишлаб чиқилган молиявий сиёсатни амалга ошириш айнан молиявий инфратузилма ташкилотлари ва муассасалари орқали таъминланади.

Маҳаллий бошқарув органининг молия менежери ягона молиявий сиёсатни амалга оширишда идора ичидаги тўсиқларни англаб, улардан ўта олиши ҳам керак. Худудий молия органларидан ташқари, назорат-тафтиш бошқармаси, суғурта назоратининг худудий бўлимлари ҳам фаолият кўрсатади. Бу органлар ўз муаммоларини ҳал қилишда ўзларига вертикал тобе бўлган органларга мустақил чиқадилар. Амалда бу амалга оширилаётган молия сиёсатининг унумдорлигини пасайишига олиб келиши мумкин.

Молия сиёсатини амалга ошириш йўллари қуйидаги асосий вазифаларни ҳал қилишни назарда тутати:

- маҳаллий тузилма бюджетининг даромад қисмини етарли миқдорда таъминлаш ва маҳаллий бошқарув органи ваколатлари доирасида ақлга мувофиқ солиқ сиёсатини амалга ошириш;
- олинган даромадларни оқилона тақсимлаш ва самарали бюджет сиёсатини амалга ошириш;
- мустақил кредит сиёсатини амалга ошириш;
- суғурта соҳасида сиёсатни шакллантириш;
- қимматли қоғозлар бозорида минтақавий сиёсатни ишлаб чиқиш.

Ҳокимият органларининг ва бозор иштирокчиларининг манфаатларига жавоб берадиган, иқтисод реал секторининг молиявий ҳолатини яхшилайдиган, минтақа бюджетига ва юқори бюджетларга солиқлар ва йигимларнинг тушишини барқарорлаштирадиган солиққа тортиш шароитларини яратиш солиқ сиёсатининг муҳим вазифасидир.

Олинган даромадлардан оқилона фойдаланиш, яъни бюджет сиёсатини такомиллаштириш қуйидагиларни назарда тутати:

- маҳаллий ҳокимият органларини ўз ҳудудида даромадларни оширишга рағбатлантирадиган шарт-шароитларни яратиш;
- минтақавий ва маҳаллий бюджетларни ижтимоий меъёрлар

асосида тузишга ўтиш ҳисобига мазкур бюджетларнинг харажатлар қисмини шакллантириш тартибини тубдан ўзгартириш;

- бюджетлар ўртасидаги муносабатларни такомиллаштириш.

Бюджетларнинг харажатлар қисмини ижтимоий меъёрлар асосида тузишга ўтиш бозор иқтисодига ўтиш ислохотларини амалга ошириш даврида юзага келган катта камчилик — харажатлар қисмини эришилган даражадан келиб чиқиб тузишдан воз кечиш имконини беради.

3.2. Минтақа миқёсида бюджет ресурсларини бошқаришни мақбуллаштириш

Харажатларни минимумга келтирган ҳолда юксак самарадорликка эришиш имконини берадиган бюджет фаолияти механизмларини ишлаб чиқиш бюджет молия менежментининг асосий вазифаларидан биридир.

Маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органларининг мақоми билан боғлиқ масалалар қонун ҳужжатлари билан тартибга солинмаганлиги бюджет мажбуриятларини белгилашга халақит беради. Ўзбекистон Республикаси мустақилликни қўлга киритганидан кейин ўтган ўн йилдан ортиқ вақт мобайнида ҳали АҚШ ва Ғарбий Европадагига ўхшаш тўлақонли маҳаллий тузилмалар тармоғи вужудга келтирилгани йўқ.

Шунга қарамай, харажатлар ва даромадларни шакллантириш ваколатларини давлат бошқарувининг минтақавий бўғинларига бериш тенденцияси кўзга ташланади. Бу кучли марказлашган ҳукуматга эга унитар давлатларга хосдир. Бу объектив жараён бўлиб, давлат ҳокимиятини қарорларни қабул қилишда аҳолининг иштирокини кучайтириш, давлат хизматларининг сони, сифати ва тузилишини бу хизматлардан фойдаланувчиларнинг хоҳиш-истакларига яқинлаштириш томонга ўзгартириш умумжаҳон тенденциялари билан боғлиқ.

XX асрнинг 70-80-йилларида кўпгина Европа мамлакатлари маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг мустақиллигини ошириш мақсадида ваколатлар ва мажбуриятларни турли ҳокимият бўғинлари ўртасида тақсимладилар.

Бюджет федерализмининг асосий принципи шундаки, Ўзбекистон Республикасининг ҳар бир субъекти ўз бюджетига эга бўлади ва ўзига бириктирилган бюджет ваколатлари доираси қонун ҳужжатларига қатъий мувофиқ равишда фаолият кўрсатади.

Марказ билан молиявий муносабатларда барча субъектлар тенг ҳуқуқлидир. Мазкур ўзаро муносабатларнинг шакллари келишувга асосан ўзгартирилиши мумкин. Фаолият ва жавобгарлик соҳалари, у ёки бу миқёсдаги бюджетлар ҳисобидан харажатларни молиялаштириш соҳалари марказ билан субъектлар ўртасида чегараланади. Ҳар бир миқёсдаги бюджет ўз молиялаштириш манбаларига эга бўлади, ҳокимият органи эса бу маблағлардан фойдаланиш ҳақида қарорларни мустақил қабул қилишга ҳақли.

Бюджетлар ўртасидаги муносабатларнинг идеал расми мана шундай. Амалда давлат бюджети билан маҳаллий бюджетлар ўртасидаги муносабатлар бу даражада аниқ эмас.

Маҳаллий тузилмаларни шакллантиришда қуйидаги асосий ҳолатларни эътиборга олиш керак:

1. Ҳудуд инфратузилмасининг бирлиги. Поликлиникалар, мактаблар, қариялар уйлари ва фаолияти минтақа ҳудудидаги барча қишлоқлар, шаҳарлар, туманларнинг ўзаро манфаатлари соҳаси ҳисобланган бошқа ижтимоий объектларнинг мавжудлиги. Маҳаллий миқёсда бюджет менежментини амалга ошириш жараёнида молия менежери нафақат юқори бюджет, балки қўшни маҳаллий тузилмаларнинг бюджетлари билан ўзаро муносабатлар масалаларини ҳал қилишга тўғри келади.

2. Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органи молиявий негизининг етарлилиги. Ўзини ўзи бошқарувчи бирликлар асосан дотациясиз фаолият кўрсатишини таъминлаш учун етарли бўлган маҳаллий ишлаб чиқариш ва молиявий-иқтисодий салоҳиятнинг мавжудлиги ёки бундай салоҳиятни вужудга келтиришнинг реал имконияти мавжудлиги. Акс ҳолда маҳаллий ўзини ўзи бошқариш ғоясининг обрўсига путур етиши мумкин.

3. Малакали ходимларнинг мавжудлиги. Молияни бошқариш ва бюджетни режалаштириш мутахассислари ҳисобланган, корпоратив молия ва корхоналар молиясининг асосларини яхши биладиган маҳаллий ўзини ўзи бошқариш ходимларининг тақчиллиги маҳаллий бюджетларнинг самарасиз тузилиши ва ижро этилиши хавфини вужудга келтиради.

4. Маҳаллий тузилмаларнинг иқтисодий салоҳияти (солиқ негизи), иқтисодий ривожланиши даражаси ва харажатлар қилиш эҳтиёжлари ҳақида тўлиқ ва асосланган статистика ахборотини ўз вақтида олиш имконияти. Бу ишларни амалга ошириш маҳаллий тузилмалар ҳудудидаги хўжалик фаолиятининг барча жиҳатларини тав-

сифловчи жорий ижтимоий-иқтисодий вазият ҳақидаги статистика маълумотларининг катта ҳажмларини мунтазам жамғариб таҳлилий қайта ишлаш билан боғлиқ. Бугунги кунда анъанавий ҳудудий тузилиш кесимида маълумотлар тўплайдиган Ўзбекистон Республикасининг давлат статистика идоралари ахборот манбаи бўлиб хизмат қилади. Зарур асос ахборот бўлмаган тақдирда бюджетдан маблағларни объектив тақсимлаш имкони бўлмайди.

Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг харажатлар қилиш ваколатлари доирасини аниқлаш, бюджет мажбуриятларини чегаралашни Ўзбекистон Республикасининг марказий ҳукумати, субъектлари ва маҳаллий тузилмалари юритуви предметларини аниқ ажратишдан бошлаш лозим. Бунда маҳаллий тузилма деганда нима тушунилиши ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш қайси миқёсда амалга оширилиши мумкинлиги қонун ҳужжатларида аниқ белгилаб қўйилиши зарур.

Бинобарин, “Маҳаллий ўзини ўзи бошқаришнинг молиявий асослари тўғрисида” Қонунни ишлаб чиқиш, унда бюджетлараро тартибга солиш принципларини акс эттириш ҳисобига қонунчилик негизини жиддий такомиллаштириш зарур.

3.3. Минтақа бюджетининг даромадлари ва харажатларини ҳисобга олиш усуллари

Бюджетни шакллантириш ва бюджет тақчиллигини ҳисоб-ки-тоб қилиш даромад ва харажатларни ҳисобга олиш ва ҳисобот тузиш усулига асосланади. Даромад ва харажатларни ҳисобга олишнинг икки усули — касса усули ва ҳисоблаш усули мавжуд. Шунингдек бу усулларнинг такомиллаштирилган кўринишлари ҳам қўлланади.

Касса усули бюджет даромадларини пуллар амалда олинган, яъни бюджет ҳисоб варақларига пуллар келиб тушган пайтда қайд этишни назарда тутаяди.

Касса усули бўйича келадиган молиявий тушумлар бюджетни ижро этиш пайтидаги киримлари (солиқ киримлари)ни ҳамда давлат ва маҳаллий бошқарув органларининг хўжалик фаолиятдан (давлат мулкни хусусийлаштириш, молиявий операциялар — заёмлар натижасида келган тушумлар ва ҳ.к.) келадиган киримларни ўз ичига олади. Бюджетни ижро этиш учун амалга ошириладиган барча тўловлар: асосий давлат функциялари ва маҳаллий функциялар (ҳуқуқ-тарғиботни сақлаш)ни бажариш, иқтисодий фаолият

(товар ва хизматлар сотиб олиш), инвестиция фаолиятини амалга ошириш учун тўловлар, молиявий тўловлар (кредитларни қайтариш ва фоизлар тўлаш) бюджет харажатлари ҳисобланади.

Касса усули ҳисобот давридаги пул маблағлари оқимларини аниқ акс эттиради, аммо ҳисобот давридан ташқардаги трансакцияларнинг таъсирини акс эттирмайди, яъни узоқ муддатли лойиҳанинг молиявий самарадорлигини аниқлаш имконини бермайди, чунки мажбуриятларни ва активлардан узоқ муддат фойдаланиш натижасида олинган даромадни тўлақонли акс эттирмайди. Касса усулига асосан тузилган ҳисобот пул маблағларининг келиб тушиши ва тўловларнинг амалга оширилиши билан боғлиқ бўлмаган операцияларни, шу жумладан нореализацион фойда ёки зарарни (масалан, валюталар курсининг ўзгариши натижасида активлар қийматининг ўзгаришини) акс эттирмайди.

Касса усулига асосан тузилган ҳисоботлар анча содда, аммо молия менежментининг молиявий ахборотга нисбатан тобора ортиб бораётган эҳтиёжларини қондира олмайди.

Касса усули билан бир қаторда унинг – такомиллаштирилган усули ҳам мавжуд. Бу усул ҳам пул маблағларини олиш ёки тўлаш пайтида трансакцияларни ҳисобга олади. Фарқ шундаки, ҳисоб ва рақлар ёпилмайди, балки молия йили тугаганидан кейин маълум давр (одатда бир ой) мобайнида очиқ сақланади. Пул олиш ва тўлаш амалда олдинги молия йилида тузилган битимларнинг натижаси ҳисобланади. Жорий йилнинг келишилган даври мобайнида олинган пуллар кирим деб эътироф этилади ва олдинги йил ҳисоботида акс эттирилади.

Кўпгина ривожланган мамлакатларда ҳисоблаш принципи бухгалтерия ҳисобини юритишнинг асосий усули ҳисобланади. Мазкур усулга асосан тузилган молиявий ҳисоботда ташкилот ихтиёридаги ресурслар, ишлаб чиқариш харажатлари ҳақида ишончли ахборот ҳамда молиявий ҳолатга ва ҳисобот давридаги ўзгаришларга баҳо беришда муҳим аҳамиятга эга бўлган бошқа маълумотлар акс эттирилади.

Ҳисоблаш усулидан фойдаланганда харажатларни қуйидагича туркумлаш мумкин:

1. Бюджет тўғрисидаги қонунга мувофиқ ижтимоий-иқтисодий дастурларни амалга ошириш харажатлари;
2. Давлат ва маҳаллий бошқарув органлари ходимларининг меҳнатига ҳақ тўлаш;
3. Давлат ва маҳаллий бошқарув органларининг харидларини

қоплаш, шу жумладан давлат ва маҳаллий бошқарув органлари корхоналарининг товар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш харажатлари;

4. Ижара ва лизинг харажатлари;

5. Амортизация харажатлари, асбоб-ускуналарни таъмирлаш ва сақлаш харажатлари;

6. Фоизлар тўлаш;

7. Ижтимоий трансфертлар;

8. Бошқа харажатлар, шу жумладан миллий валюта курсининг ўзгариши натижасида активлар ва зарарлар қийматининг ўзгариши.

Такомиллаштирилган ҳисоблаш усули трансакцияларни ҳуқуқий жиҳатдан битим тузилаётган пайтда қайд этишни назарда тутати. Такомиллаштирилган ҳисоблаш усули билан ҳисоблаш усули ўртасидаги асосий фарқ шундаки, такомиллаштирилган ҳисоблаш усулини қўллашда активларни эгаллаш жорий давр харажатлари сифатида акс эттирилади.

Такомиллаштирилган ҳисоблаш усулининг афзаллиги шундаки, у бюджетнинг пул ижросини янада аниқ баҳолаш, молиявий ҳолатни таҳлилдан ўтказиш (активларни сотиб олиш ва сотишдан олинган молиявий натижадан ташқари), иқтисоднинг жамоат секторига инвестициялар қилиш ва кредитлар бериш ҳақида қарорлар қабул қилиш имконини беради.

3.4. Минтақанинг бюджет билан таъминланганлиги тушунчаси

Маҳаллий тузилмаларнинг бюджет маблағлари билан таъминланганлигига қараб уларга юқори бюджетлардан молиявий ёрдам кўрсатиш масалалари анча муҳим масалалардир. Бюджет билан таъминланганлик меъёри маҳаллий тузилма аҳолисининг жон бошига ҳисоблаганда бюджет маблағларига бўлган минимал эҳтиёжининг жорий харажатларда ҳисобланган кўрсаткичидир. Келтирилган таърифнинг ўзидан кўриниб турибдики, Ўзбекистон Республикасида мавжуд бюджетни режалаштириш ва бошқариш амалиёти бу воситадан фойдаланмайди.

Маҳаллий тузилмалар ўз ваколатларини тўлиқ бажаришлари учун минимал бюджет концепциясини ишлаб чиқишлари зарур. Минимал бюджет деганда қуйи ҳудудий тузилма тегишли бюджетининг юқори ҳокимият органлари кафолатлайдиган зарур харажат-

ларни қопловчи даромадларининг ҳисобланган ҳажми тушунилади. Бундай харажатларнинг бир қисми ҳисобланган ҳажм етарли бўлмаган тақдирда юқори ҳокимият органининг қарорига биноан тартибга солинадиган даромадлардан ажратмалар ҳисобидан, дотациялар ва субвенциялар билан қопланади.

Минимал бюджетнинг ҳажми муҳим турар жой-маиший, ижтимоий ва бошқа хизматлар билан зарур даражада таъминланганликнинг минимал кўрсаткичларининг натурал ва қиймат ифодаларини белгилайдиган минимал ижтимоий ва молиявий нормалар ва меъёрларга асосан аниқланиши лозим. Бюджет билан минимал зарур миқдорда таъминланганлик бунда давлат ҳокимияти ёки маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан тегишли бюджетларнинг маблағлари ҳисобидан кўрсатилувчи давлат хизматлари ва маҳаллий хизматларнинг аҳоли жон бошига ҳисобланган минимал қиймати сифатида тушунилади.

Барча миқёсдаги бюджетлар фуқароларнинг конституциявий кафолатларини таъминлаш бўйича бюджетдан минимал зарур хизматларни кўрсатишлари лозим. Шунинг учун ҳам маҳаллий бошқарув органлари принципларига мувофиқ бюджет тизимини ислоҳ қилишда марказий органлар зиммасига бюджетлараро трансакциялар орқали минтақаларга ёрдам кўрсатиш ва солиқ-бюджет қонун ҳужжатлари ёрдамида минтақаларга конституциявий кафолатларни таъминлаш соҳасида ўз имкониятларидан мумкин қадар тўлиқ фойдаланишлари учун зарур шарт-шароитларни яратиш вазифаси юкланади. Бу бюджет тизимининг вертикали бўйича солиқларни чегаралаш орқали минтақаларнинг ўз даромадларини ошириш, солиққа тортиш соҳасида маҳаллий ҳокимият органларининг ҳуқуқларини кенгайтириш механизми орқали амалга оширилади.

Бюджет билан таъминланганлик масалаларини кўриб чиқишда солиқлар орқали олинishi кугилаётган барча миқёсдаги бюджетларнинг даромадларини тўғри ва тўлиқ ҳисоб-китоб қилиш масъулияти маҳаллий молия органлари зиммасига тушишидан келиб чиқиш лозим.

Минтақаларнинг бюджет билан таъминланганлигига баҳо беришнинг бир нечта назарий усуллари мавжуд.

Бундай усуллардан бири “репрезентатив солиқ тизими”нинг тур хили бўлиб, бунда солиққа тортиладиган негизлар ҳар бир минтақа солиқ органларининг ҳисоботлари ва солиқларнинг турлари бўйича режалаштирилган солиқ ставкаларига ва парчалаш меъёрла-

рига кўпайтирилади. Мазкур усул минтақаларнинг солиқ даромадлари зарур даражада объектив, ошқора ва мўътадил бўлишини таъминламайди.

Ялпи минтақавий маҳсулот (ЯММ) кўрсаткичи асосида минтақаларнинг солиқ салоҳиятига баҳо бериш усули муқобил усул ҳисобланади. Бу минтақаларнинг иқтисодий фаолияти натижаларининг кўрсаткичи, давлат бюджетини ишлаб чиқишда давлатнинг солиқ салоҳиятига баҳо бериш учун қўлланадиган ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) кўрсаткичининг минтақавий (такомиллаштирилган) ўрнини кўрсатади.

Минтақаларга бюджетдан трансфертларнинг миқдорларини аниқлашда марказий молия органлари минтақалар иқтисодининг турли тармоқларига тушувчи солиқ юкларининг тафовутларини акс эттирувчи бир-бирига “уланган” тузатиш коэффициентларини ҳисоблашни назарда тутадиган усулни қўллайдилар. Пировард натижада минтақанинг маҳаллий ва минтақавий бюджетларнинг солиқ даромадларини жамлаш борасидаги нисбий (аҳоли жон бошига ҳисобланган) имкониятларини тавсифловчи “солиқ салоҳияти” индекси (ССИ) ишлаб чиқилади.

Минтақаларнинг нисбий (аҳоли жон бошига ҳисобланган) харажат қилиш эҳтиёжларига баҳо бериш масаласига келсак, бюджетни тенглаштириш бўйича халқаро амалиётда улар ё барча минтақаларга тенг деб олинади, ё аҳолининг бюджет хизматларидан фойдаланувчи сифатидаги сони ва тузилишини тавсифловчи кўрсаткичлар тўплами билан уларга тузатиш киритилади. Иккала вариантда ҳам бюджет хизматларини ишлаб чиқариш қиймати одатда бир хил деб қабул қилинадики, минтақалар ўртасида тафовут жиддий бўлган ҳолларда бу ўзида хато ташийдими. ССИдан фойдаланиш мана шу хатони камайитириш ёки уни умуман четлаб ўтиш имконини беради.

Бюджет харажатлари индекси (БХИ) бир хил бюджет хизматлари кўрсатиш учун мазкур минтақада объектив минтақавий омиллар ва шарт-шароитлардан келиб чиқиб, бутун Ўзбекистон Республикасидаги ўртача кўрсаткичга таққослаганда, бюджетдан (аҳоли жон бошига ҳисоблаганда) қанча кўп ёки кам маблағлар сарфлаш лозимлигини кўрсатади. Унинг миқдори шартли равишда иккита катта гуруҳга ажратиш мумкин бўлган ўн бешта кўрсаткич билан аниқланади:

1) аҳолининг демографик тавсифи (мактабгача ёшдаги ва мактаб ёшидаги болалар, бошланғич ва ўрта таълим муассасалари

ўқувчилари, меҳнатга лаёқатли ёшдан катта ва кичкина аҳоли, тоғ ва чўл ҳудудларида, кичик аҳоли пунктларида яшайдиган аҳолининг салмоғи, меҳнат фахрийлари сони);

2) бюджет хизматлари бирлигининг қийматини тавсифлайдиган кўрсаткичлар – иш ҳақига нисбатан ҳудудий коэффициентлар, асосий озиқ-овқат маҳсулотларининг нархлари даражаси, 1 кв. м. турар жой майдонини таъминлаш қиймати, аҳоли учун электр энергиясининг тарифи, доимий ишлайдиган транспорт йўллари-нинг зичлиги, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимларининг меъёрий сони.

ССИ сингари, БХИ ҳам жуда кўп ҳисоб-китобларни амалга оширишни талаб этади. Бироқ бюджетлар ўртасидаги муносабатларни самарали ислоҳ қилиш ва маҳаллий тузилмалар билан марказ ваколатларининг ажратилиши ўртасида энг мақбул нисбатга эришиш учун бундай ҳисоб-китоблар амалга оширилса, мақсадга мувофиқ бўлади. Бунда мазкур индекслар прогноз ёки режа эмас, балки минтақаларнинг ҳам, умуман давлатнинг ҳам мавжуд бюджет ресурсларидан энг мақбул йўсинда фойдаланиш имконини берадиган қўшимча восита бўлиб хизмат қилиши принципаал муҳимдир.

3.5. Иқтисодий таҳлилдан маҳаллий молия менежменти мақсадларида фойдаланиш

Юзага келган минтақаларнинг молиясини бошқариш тизими айниқса маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари миқёсида бюджетни режалаштиришдаги камчиликлар билангина эмас, бюджет қарорларини ижро этиш ва бюджет кўрсаткичларини таҳлилдан ўтказишнинг етарли даражада самарали бўлмаган механизмлари билан ҳам тавсифланади.

Бюджет ресурсларини ҳудудий бошқариш тизимида бюджет кўрсаткичларини таҳлилдан ўтказиш усулологияси ва усулиқасини такомиллаштириш муаммоларини иқтисод фанининг бир қатор тармоқлари, шу жумладан молия, статистика, иқтисодий таҳлил, шунингдек фалсафа, олий математика ва бошқалар ёрдамида ҳал қилиш лозим. Бюджет кўрсаткичларини таҳлилдан ўтказиш минтақанинг бюджет ресурсларини бошқариш жараёнининг муҳим унсуридир.

Иқтисодий таҳлил бюджет жараёнининг барча босқичларида турли молиявий назорат органлари: солиқ органлари, ҳисоб палаталари, назорат-тафтиш, молия органлари томонидан амалга оши-

рилади. Ҳисоб палатасининг эксперт-таҳлил ишлари Ўзбекистон Республикасида молиявий таҳлилнинг мутлақо янги йўналишидир. У бюджет режаларининг жорий харажатларини техник-иқтисодий асослаш, мақсадли дастурларни молиялаштириш тартиби ва шартлари, қонун ҳужжатлари, халқаро шартномалар ва ҳоказоларни йиллик экспертиза ва таҳлилдан ўтказишни ўз ичига олади. Бунда бирлаштирилган бюджет ва давлат бюджети лойиҳаси даромад ва харажатлар моддалари, давлат ички ва ташқи қарзлари миқдори ҳамда давлат бюджети тақчиллиги миқдорининг асосланганлигига алоҳида эътибор берилади. Ҳисоб палатаси амалга оширилган эксперт-таҳлил ишлари натижаларига қараб бюджет жараёнидаги камчилик ва хатоларни бартараф этиш, қонунчилик ва меъёрий негизни такомиллаштириш, давлат бюджетининг даромадларини шакллантириш ва давлат бюджети маблағларини сарфлашдаги камчиликларнинг сабаблари ва оқибатларини ўрганиш натижаларини умумлаштириш юзасидан таклиф-мулоҳазаларни ишлаб чиқади.

Минтақа бюджет кўрсаткичларини таҳлилдан ўтказишнинг иқтисодий мазмуни – бу минтақа бюджет режасининг асослилигини ва ижро этилишини тизимли, комплекс ўрганиш, мазкур натижаларга алоҳида омилларнинг таъсирини ҳар хил усуллар ёрдамида ҳисоблаш ва умумлаштиришидир. Бюджет кўрсаткичларини таҳлилдан ўтказиш усули унинг олдида турган вазифаларга қўп жиҳатдан боғлиқ бўлиб, унинг предмети ва мазмуни билан белгиланади. Бюджет кўрсаткичларини таҳлилдан ўтказиш молия ресурслари балансининг динамикаси ва тузилишини таҳлилдан ўтказиш билан чамбарчас боғлиқ, чунки молия ресурслари балансининг динамикаси ва тузилишини таҳлилдан ўтказиш, бюджет ресурсларидан ташқари, минтақаларнинг кредит, бюджетдан ташқари ва бошқа молия ресурсларини ҳам ўз ичига олади.

Комплекслилик, асослилиқ, тезкорлик, муайянлик - бюджет тизимининг исалган поғонасида назорат-таҳлил ишларини амалга оширишда бюджет кўрсаткичларини таҳлилдан ўтказишга қўйиладиган муҳим талаблардир. Кенг кўрсаткичлар доирасини ўрганишга асосланган таҳлил минтақаларнинг молия ресурсларини бошқаришнинг самарадорлигига таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаш имконини беради. Бу талаблар бюджет кўрсаткичларининг аудитида ҳам муҳим аҳамиятга эга, чунки улар бюджет жараёнига у ёки бу номақбул ҳодисаларнинг таъсири даражасини аниқлаш ва уларни бартараф этиш юзасидан муайян таклифлар ишлаб чиқиш имконини беради.

Маҳаллий бюджетларнинг даромадлари ва харажатлари таҳлилдан ўтказишнинг объективлиги ва ҳужжатли асосланганлигига кўп жиҳатдан бюджет кўрсаткичларининг аудити, уларнинг тўғрилигини текшириш ва ишловнинг барча босқичларига боғлаб ўрганиш ёрдамида эришиш мумкин.

Бюджет кўрсаткичларининг комплекс таҳлили уларга таъсир кўрсатувчи омилларни тизимли ўрганишни назарда тутлади. Аммо ҳозирги вақтда бюджет кўрсаткичларини турларига қараб таҳлилдан ўтказишни туркумлашнинг ягона мезонлари ишлаб чиқилмаган.

Бюджет режаларини ишлаб чиқишда бюджет жараёнининг босқичларига қараб ҳисобот даврида ва ундан олдинги даврда бюджетларнинг ижро этилишидан қутилаётган натижалар таҳлилдан ўтказилади. Бу таҳлил кўрсаткичларидаги оғишларни аниқлаш ва келгуси йилга бюджет кўрсаткичларини тасдиқлашда уларни ўзгартиришни назарда тутиш имконини беради.

Комплекс таҳлил бюджет даромадларининг барча манбаларини ва маблағларни сарфлаш йўналишларини қамраб олади. Уларни турли бюджетлар ўртасида тақсимлаш бюджет режаларининг ижро этилишига турли (ташқирий, ҳуқуқий, молиявий-иқтисодий, ижтимоий аҳамиятга молик) омилларнинг таъсирини аниқлаш имконини беради.

Мавзули таҳлил комплекс таҳлил билан бир гуруҳга киради. У даромад манбаларини тўлиқ шакллантириш ва ижро этиш, маблағлардан мақсадли фойдаланиш, нормаларга риоя қилиш ва бошқа шунга ўхшаш масалаларни ўрганиш имконини беради.

Маҳаллий тузилмалар ва минтақаларнинг бюджет кўрсаткичлари ижро этилишини таҳлилдан ўтказиш тартиби қуйидагиларни ўз ичига олиши лозим:

- даромадлар ва харажатлар бўйича бюджет кўрсаткичларининг бажарилиши, шунингдек даромадлар бўйича режаларнинг ошириб бажарилганлиги (бажарилмаганлиги)га таъсир кўрсатган омиллар, харажатларнинг тўлиқ молиялаштирилмаганлиги сабаблари;

- тақчиллик ва унинг юзага келиши сабаблари, тақчиллик миқдорига режада белгиланган харажатларнинг тўлиқ молиялаштирилмаганлиги ва даромадлар режаси ошириб бажарилганлигининг таъсири;

- бюджетга даромадлар келишининг ўсиши (камайиши) сабаблари, турли омилларнинг таъсирини аниқлаш;

- олинган қўшимча даромадларни давлат қарзи бўйича мажбуриятларни бажаришга йўналтириш имконини бермаган сабаблар;

- бюджет харажатларининг ҳимояланган моддаларини пул билан молиялаштириш;

- лицензия ва рўйхатга олиш йиғимларини олиш режасининг бажарилиши (бажарилмаслиги) ҳамда уларни бюджет дароматига кирим қилиш тартиби;

- минтақада амалда бўлган қонун ҳужжатларининг бюджетнинг ҳимояланган моддаларини молиялаштириш ҳақидаги қоидаларини амалга ошириш;

- асосий фондларга йўналтирилувчи капитал қўйилмаларнинг миқдори ҳамда режага таққослаганда уларнинг ўсиши (камайиши) суръати;

- маҳаллий тузилмаларнинг минтақа бюджетидан олинган ссудалар бўйича жорий қарздорлиги; барча миқёсдаги бюджетларнинг тижорат банкларидан олган қарзлари;

- давлат қарзига хизмат кўрсатиш харажатлари, харажатларнинг умумий ҳажмида ва мақсадли бюджет фондларини ҳисобга олмаганда, харажатлар ҳажмида давлат қарзининг салмоғи;

- минтақа ва маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органларининг валюта кредитлари бўйича шартли мажбуриятларини тўғри баҳолаш;

- кафилиқларни тақдим этиш лимитларига риоя қилиш ва ҳ.к.

Шундай қилиб, бюджет кўрсаткичларини комплекс, тезкор ва асосли таҳлилдан ўтказиш йўли билан минтақаларнинг молия ресурсларидан фойдаланишнинг самарадорлигини ошириш, уларнинг барқарор ўсиши учун шарт-шароитлар яратиш мумкин.

Қисқача хулосалар

1. Маҳаллий молия менежментини минтақаларнинг молиявий сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш усуллари ва механизмларининг аҳамиятини тушуниш ва уларни билиш алоҳида аҳамият касб этади. Жамиятда демократлаштириш жараёнларининг янада ривожланиши ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларига ваколатларнинг берилиши мазкур масаланинг аҳамиятини янада оширади.

2. Мавжуд иқтисод назариясини ўрганиш минтақа миқёсида молия сиёсатининг мақсади минтақа аҳолисининг бюджетдан таъминланганлигини ошириш, аҳоли жон бошига даромадлар миқдорини кўпайтириш ва мазкур минтақада турмуш даражаси ижтимоий меъёрларини таъминлашдан иборат эканлигини кўрсатади. Табиийки, бундай меъёрларни ишлаб чиқиш ва уларни тасдиқлаш масаласи кўндаланг бўлади. Бундай меъёрларнинг умумдавлат меъёрлари билан ўзаро алоқаси алоҳида аҳамиятга эга.

3. Ресурслар билан таъминлаш минтақа молия сиёсатини ишлаб чиқишнинг ажралмас қисмидир. Макроиқтисодиёт нуқтаи назаридан минтақаларнинг ишлаб чиқариш кучлари, шу жумладан меҳнат ёшидаги аҳоли сони, минтақа ҳудудидаги корхоналарнинг асосий фондлари, унинг табиий ресурслари, минтақа хусусий молиявий капиталнинг миқдори, минтақа молия инфратузилмасининг ривожланганлиги молия сиёсатининг ресурсларидир. Ишлаб чиқариш кучларининг юқорида зикр этилган унсурларини ишлаб чиқариш жараёнида ўзаро ҳамкорлик қилиш ҳар қандай минтақанинг товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш манбаи ҳисобланган, барча молиявий оқимларни — ҳам ташқи, ҳам ички молиявий оқимларни жамлайдиган иқтисодини вужудга келтиради.

4. Маҳаллий бошқарув органининг молия менежери ягона молиявий сиёсатни амалга оширишда идора ичидаги тўсиқларни таниб, улардан ўта олиши керак. Ҳудудий молия органларидан ташқари, назорат-тафтиш бошқармаси, суғурта назоратининг ҳудудий бўлимлари ҳам фаолият кўрсатади. Бу органлар ўз муаммоларини ҳал қилишда ўзларига вертикал тобе бўлган органларга мустақил чиқадилар. Амалда бу амалга оширилаётган молия сиёсатининг унумдорлигини пасайишига олиб келиши мумкин.

5. Маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органларининг мақоми билан боғлиқ масалалар қонун ҳужжатлари билан тартибга солинмаганлиги бюджет мажбуриятларини белгилашга ҳалақит беради.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликни қўлга киритганидан кейин ўтган ўн йилдан ортиқ вақт мобайнида АҚШ ва Ғарбий Европадагига ўхшаш тўлақонли маҳаллий тузилмалар тармоғи вужудга келтирилгани йўқ.

6. Шунга қарамай, харажатлар ва даромадларни шакллантириш ваколатларини давлат бошқарувининг минтақавий бўғинларига беориш тенденцияси кўзга ташланади. Бу кучли марказлашган ҳукуматга эга унитар давлатларга хосдир. Бу объектив жараён бўлиб, давлат ҳокимиятини қарорларни қабул қилишда аҳолининг иштирокини кучайтириш, давлат хизматларининг сони, сифати ва тузилишини бу хизматлардан фойдаланувчиларнинг хоҳиш-истакларига яқинлаштириш томонга ўзгартириш умумжаҳон тенденциялари билан боғлиқ.

7. Бюджет федерализмининг асосий принципи шундаки, Ўзбекистон Республикасининг ҳар бир субъекти ўз бюджетига эга бўлади ва ўзига бириктирилган бюджет ваколатлари доираси қонун ҳужжатларига қатъий мувофиқ равишда фаолият кўрсатади.

Марказ билан молиявий муносабатларда барча субъектлар тенг ҳуқуқлидир. Мазкур ўзаро муносабатларнинг шакллари келишувга асосан ўзгартирилиши мумкин. Фаолият ва жавобгарлик соҳалари, у ёки бу миқёсдаги бюджетлар ҳисобидан харажатларни молиялаштириш соҳалари марказ билан субъектлар ўртасида чегараланади. Ҳар бир миқёсдаги бюджет ўз молиялаштириш манбаларига эга бўлади, ҳокимият органи эса бу маблағлардан фойдаланиш ҳақида қарорларни мустақил қабул қилишга ҳақли.

8. Маҳаллий тузилмалар ўз ваколатларини тўлиқ бажаришлари учун минимал бюджет концепциясини ишлаб чиқишлари зарур. Минимал бюджет деганда қуйи ҳудудий тузилма тегишли бюджетининг юқори ҳокимият органлари кафолатлайдиган зарур харажатларни қопловчи даромадларининг ҳисобланган ҳажми тушунилади. Бундай харажатларнинг бир қисми ҳисобланган ҳажм етарли бўлмаган тақдирда юқори ҳокимият органининг қарорига биноан тартибга солинадиган даромадлардан ажратмалар ҳисобидан, дотациялар ва субвенциялар билан қопланади.

9. Минимал бюджетнинг ҳажми муҳим турар жой-маиший, ижтимоий ва бошқа хизматлар билан зарур даражада таъминланганликнинг минимал кўрсаткичларининг натурал ва қиймат ифодаларини белгилайдиган минимал ижтимоий ва молиявий нормалар ва меъёрларга асосан аниқланиши лозим. Бюджет билан мини-

мал зарур миқдорда таъминланганлик бунда давлат ҳоқимияти ёки маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан тегишли бюджетларнинг маблағлари ҳисобидан кўрсатилувчи давлат хизматлари ва маҳаллий хизматларнинг аҳоли жон бошига ҳисобланган минимал қиймати сифатида тушунилади.

10. Минтақа бюджет кўрсаткичларини таҳлилдан ўтказишнинг иқтисодий мазмуни — бу минтақа бюджет режасининг асослилигини ва ижро этилишини тизимли, комплекс ўрганиш, мазкур натижаларга алоҳида омилларнинг таъсирини ҳар хил усуллар ёрдамида ҳисоблаш ва умумлаштиришидир. Бюджет кўрсаткичларини таҳлилдан ўтказиш усуликаси унинг олдида турган вазифаларга кўп жиҳатдан боғлиқ бўлиб, унинг предмети ва мазмуни билан белгиланади. Бюджет кўрсаткичларини таҳлилдан ўтказиш молия ресурслари балансининг динамикаси ва тузилишини таҳлилдан ўтказиш билан чамбарчас боғлиқ, чунки молия ресурслари балансининг динамикаси ва тузилишини таҳлилдан ўтказиш, бюджет ресурсларидан ташқари, минтақаларнинг кредит, бюджетдан ташқари ва бошқа молия ресурсларини ҳам ўз ичига олади.

Муҳокама ва назорат қилиш учун саволлар

1. Маҳаллий миқёсда молиявий сиёсат қандай шакллантирилади?
2. Минтақа миқёсида бюджет ресурсларини бошқаришнинг асосий компонентлари жумласига нималар киради?
3. Минтақа бюджетининг даромадлари ва харажатларини ҳисобга олишнинг асосий усуллари санаб беринг.
4. Минтақанинг бюджет билан таъминланганлиги тушунчаси нимани тавсифлайди?
5. Иқтисодий таҳлилнинг маҳаллий молия менежменти унсури сифатидаги ролини тавсифлаб беринг.

Асосий адабиётлар:

1. «Государственные и муниципальные финансы». М., «Финансы». 1999.
2. Грачева Е.Ю., Соколова Э.Д. «Финансовое право». М., «Новый юрист». 1998.
3. Грачева Е.Ю., Соколова Э.Д. «Налоговое право». М., «Новый юрист». 1998.
4. «Финансовый менеджмент». Под ред. Поляк. М., «Финансы». 1997.
5. «Экономика общественного сектора — основы теории государственных финансов». Под ред. Якобсона, М., «Аспект-Пресс». 1996.

Матнда учрайдиган мураккаб сўз ва атамалар лугати

1. **Давлат молияси ва маҳаллий молия** – бу реал пул айланишида молиявий ресурсларнинг марказлаштирилган фондларини таркиб топтириш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш юзасидан вужудга келадиган иқтисодий муносабатлар мажмуидир.

2. **Давлат бюджетдан ташқари фондлари** – бу Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетидан ва республика субъектларининг бюджетларидан ташқарида таркиб топтирилдиган, пенсиялар, ёрдам пуллари ва бошқа ижтимоий-сугурта тўловларини амалга оширишга мўлжалланган марказлаштирилган пул маблағлари фондларидир.

3. **Макроиқтисодиёт** – иқтисод фанининг йирик иқтисодий агрегатлар – миллий даромад, ялпи жамғармалар, инвестициялар, бандлик, муомаладаги пул массасининг ўзаро таъсирини ҳамда уларнинг миқдори ва ўзгариш суръатларига таъсир кўрсатадиган омилларни тушунтирувчи бўлими.

4. **Микроиқтисодиёт** – иқтисод фанининг фирмалар ва рўзгор хўжаликларининг хулқ-атворини, уларнинг ўзаро таъсири хусусиятини тушунтирадиган бўлими.

5. **Маҳаллий (муниципал) молия** – бу маҳаллий аҳамиятга молик вазифаларни ҳал қилиш учун ресурсларни шакллантириш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш юзасидан вужудга келадиган ижтимоий-иқтисодий муносабатлар мажмуидир.

6. **Режалаштириш** – мақсадларни таърифлаш ва уларга эришиш йўлларини танлаш.

7. **Реал пул айланиши** – бу қийматни ҳаракатга келтирадиган, пул тўловлари ва ҳисоб-китоблари оқимлари кўринишида кечадиган иқтисодий жараён.

8. **Уч поғонали бюджет тизими** – қуйидагиларни:

- давлат бюджетини ва давлатнинг бюджетдан ташқари фондларини;

- Ўзбекистон Республикаси субъектларининг бюджетларини ва ҳудудий бюджетдан ташқари фондларни;

- маҳаллий (муниципал) бюджетларни ўз ичига оловчи бюджет тизими.

9. **Мақсадли бюджет фонди** – бу мақсадли йўналишда ва алоҳида смета бўйича сарфланадиган даромадлар ҳисобига таркиб топтириладиган марказлаштирилган пул фонди (давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари учун ҳисоб-китоблар фонди)дир.

10. **Молия менежменти** – бу пул айланишини, молия ресурсларини шакллантириш ва улардан фойдаланишни бошқариш жараёни, пул айланишини ва молия ресурсларини бошқариш шакллари, усуллари ва усуллари тизимидир.

11. **Молия ресурслари** - кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни молиялаш манбаси ҳисобланган пул айланиши объекти.

12. **Бюджет жараёни** - бюджетни тузиш, кўриб чиқиш, қабул қилиш ва ижро этиш изчил босқичларининг мажмуи.

13. **Молия менежменти** - бу молияни бошқариш мақсадларини ишлаб чиқиш ҳамда молия механизмининг усуллари ва воситалари ёрдамида уларга таъсир кўрсатиш жараёнидир.

14. **Молиявий режалаштириш** – бу одамлар томонидан муайян молиявий тадбирларнинг ишлаб чиқилиши жараёни.

15. **Молия менежментида прогноз қилиш** - объектнинг молиявий ҳолатидаги ўзгаришларни узоқ истиқболга ишлаб чиқиш.

16. **Стратегик молия менежменти** – инвестицияларни бошқариш.

17. **Тезкор-техникавий молия менежменти** – нақд пулларни тезкор бошқариш.

18. **Молия механизми** - молия ресурсларини ташкил этиш, режалаштириш ва улардан фойдаланишда ўз ифодасини топувчи молиявий воситаларнинг таъсири тизими.

19. **Молиявий усул** – хўжалик жараёнига молиявий муносабатларнинг таъсир кўрсатиши усули.

20. **Молия механизмининг фаолиятини ҳуқуқий жиҳатдан таъ-**

минлаш - қонун ҳужжатлари, қарорлар, буйруқлар ва бошқарув органларининг бошқа ҳуқуқий ҳужжатлари.

21. **Молия механизми фаолиятини меъёрий таъминлаш** - йўриқ-номалар, меъёрлар, нормалар, тариф ставкалари, қабул қилинган технологиялар, тушунтиришлар, усуликалар ва ишлаб чиқаришнинг товар ва хизматларни реализация қилиш билан алоқасини акс эттирувчи бошқа ҳужжатлар.

22. **Молия механизмининг фаолиятини ахборот билан таъминлаш** - ҳар хил иқтисодий, тижорат, технологик ва бошқа ахборотлар.

23. **Асосий фондлар (асосий капитал)** – бу ҳужалик жараёнида кўп карра ишлатиладиган, шунга қарамай ўзининг моддий-табиий кўринишини ўзгартирмайдиган меҳнат воситаларидир.

24. **Номоддий активлар** – бу саноат ва интеллектуал мулк объектилари ҳамда бошқа мулк ҳуқуқларнинг қийматидир.

25. **Даромадни капиталлаштириш** – бу келажакда кутилаётган даромадларни бугунги кунда биравакай олинадиган қийматга айлантириш, яъни даромадларни капиталга айлантириш.

26. **Шартли-ўзгарувчи сарф-харажатлар** - ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ бўлади ва ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига мутаносиб равишда ўзгаради.

27. **Шартли-ўзгармас сарф-харажатлар** – бу маълум даврдаги ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ бўлмайдиган харажатлардир.

28. **Рентабеллик бўсағаси** – ўзгармас ва ўзгарувчи харажатларнинг ўзини оқлашини таъминлайдиган ишлаб чиқариш ҳажми.

29. **Айланма маблағлар (жорий активлар)** - бир ишлаб чиқариш цикли давомида пул маблағларига айлантириш мумкин бўлган активлар.

30. **Таваккалчилик** - фойдадан маҳрум бўлиш ва бошқа сабабларга кўра зарар кўриш сингари ёмон оқибатлар рўй бериши эҳти-моли билан ифодаланади.

31. **Амортизация** – бу асосий фондларнинг мунтазам йиғилиб борадиган эскиришининг қиймат ифодаси, яъни тегишли активлар қийматини оддий ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришдир.

Кўшимча адабиётлар:

1. «Ўзбекистон Республикаси Конституцияси». Т., “Ўзбекистон”. 1999.
2. «Налоговый Кодекс Республики Узбекистан». Т., 1998.
3. Каримов И.А. «Ўзбекистон иқтисодий ислохатларни чуқурлаштириш йўлида». Т., «Ўзбекистон», 1995.
4. Каримов И.А. «Ўзбекистан, устремленный в XXI век». Доклад на XIV сессии Олий Мажлиса Республики Узбекистан. «Народное слово». 15 апреля 1999.
5. «Нормативные акты Республики Узбекистан по вопросам муниципального финансового менеджмента, государственным финансам».
6. Астапов К.Л. «Методы учета доходов и расходов федерального и регионального бюджетов». «Финансы», 2002. № 5.
7. Горегляд В.П. «Об особенностях современного бюджетного процесса». «Финансы». 2002. № 10.
8. Пансков В.Г. «Межбюджетное распределение налоговых доходов». «Финансы». 2002. № 8.
9. Ермакова Т.А. «Казначейская система: кому исполнять бюджет региона». «Финансы». 2002. № 4.
10. Пудров Ю. «Правовая защита доходов местного бюджета». «Финансы». 2002. № 6.
11. Колесов А.С. «Финансовая политика субъекта Российской Федерации. Цели, ресурсы, пути». «Финансы». 2001. № 7.
12. Болотин В.В. «О минимальных муниципальных бюджетах». «Финансы». 2001. № 7.
13. Фролова Н.К. «Финансовая стабилизация регионов — основа бюджетного федерализма». «Финансы». 2002. № 9.
14. Игудин А. «Проблемы укрепления доходной базы местных бюджетов». «Финансы». 2000. № 12.

Щербакова Галина Леонидовна

МАҲАЛЛИЙ МОЛИЯ МЕНЕЖМЕНТИ

(Ўқув қўлланма)

Нашр учун маъсул:
Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси
Адабиёт жамғармаси директори
Қурбонмурод Жўмасев
Мусаввир:
Акбарали Мамасолиев.

Теринга берилди 04.01.2004 й. Босишга рухсат этилди 20.01.2004 й.
Қоғоз формати 60x84 $\frac{1}{32}$. Офсет босма усулида босилди.
Нашр босма тобоғи 6. Нусхаси 250.
Буюртма № 73

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт Жамғармаси нашриёти.
700000. Тошкент, Ж-Неру, 1.

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси
босмахонасида чоп қилинди.
Тошкент шаҳри, Хадича Сулаймонова, 33-уй